Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болган Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 92 (14292) ◆ 1990 чыл, апрель 20, пятница ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

АНЫЯК САЛГАЛГА

М. С. Горбачевтуң комсомолдуң XXI съездизиниң делегаттарынга чугаазын болган делегаттарының салган дыттырыгларынга харыызын «Эде тургустунуушкунуң оруу-биле кады чоруур» деп аттыг бронг ... дыр парлаан.

Ону Политиктиг литература ном үндүрер чер чырыкче үндүрген.

(СЭТА).

БАЙГЫ ИДЕГЕЛ—СУГГАТТА

Бай-Тайга АУК-түң кол агроному Кызыл-оол Хомушку-биле чугаалажырга ыяча дээр. Эрткен күзүн районнуң девискээринге чаъс чагбаан, кыжын хар база чуга, чазын эрте эрээн. Ынчангаш ам чер аажок кургаан. Мындыг таварылгада чер ажылдыгларының кара чаңгыс идегели — суггат. Эвизи көрген: бо чылын Ак-Терек, Бай-Тал, Адыр-Мажалык, Тээли бугаларында суг эрте келген. Ынчангаш суггарылга районда эгелээн.

Бай-тайгажылар бо чылын пиитизи-биле 5006 гектар черни суггарып, аңаа янзы-бүрү культураларны тарыыр. Ажылагыйлардан 155 суггатчы ажылдаар. Баштайгы хүннерде «Мурнакчы» совхозта аренда керээлиг 3 звено 33 гектарны, «Тээлиде» 2 звено 42 гектарны суггарган. Бо ажыл «Бай-Тал» биле «Кызыл-Даг» совхозтарда база эгелээн.

Кандыг-даа ажылга хынамчалыг белеткел херек. Район бо чылын суггаттыг черлерни ажыглаарын эвизиндер, оон дүжүт алыр талазы-биле түүү кылганыл? Суггатчылар депшилгелиг технологияны, ол ышкаш аренда керээзи-биле ажылдаарының чурумун өөренип кыштаан. Суггарылгага белеткел дугайында айтырыгны райкүүскомнуң хуралында чугаалашкан. Аңаа директорлар, кол агрономнардан аңгыда, профком даргалары база киришкен, эң ылаңгыя суггатчыларның социалистиг чарыжын организастаарында чедерчетпестерни шыңгыы чугаалашкаш, бо чылын черле суггатче эң улуг кичээнгейин салырын шиитпирлээн. Мурнунда чылдарда суггатчылар түгле чаңгыс ээлчег-биле ажылдап турган болза, ам дүне база ажылдаар деп шиитпирлээн. Дүне серии болгаш черни суггарарыга эптиг болуру билдингир.

Эрткен күзүн база кыжын 300 гектар черни суггарган. Бо чылын ажыл-агыйлар болгаш суггарылга системалар эргелелиниң участогу арык-бугаларының дөзүн, унуп өй-шаанда септеп, белеткеп дооскан. Бир-тээ, моон соңгаар суггатчылар черге хонуп ажылдаар болганда, оларны бичин бажыңчыгаштар база майгыннар-биле хандырар апаар. Чедишпес 8 майгыны районда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң дааранылга цегинде чагып киргеи.

Бо чылын агаар медээзин ёзугаар алырга, чаъс шоолуг чагбас. Ол дугайын районнуң совхозтарының агрономнары, гидротехниктери база суггарылга системалар эргелелиниң участогунуң специалистери баш удур билир. Келир чылдан эгелээш, совхозтар суг-нуң өртек-хөлезинин төлээр апаар. Ол чорук — ажыл-агыйларга нин дакпыр харыысалга. Бай-Тайганың суггаттыг шөлдерин чедир ажыглавайн келгенин черле чугаалавас арга чок. Ол дээрге бо чылын суггатчыларга улуг кичээндириг болур ужурлуг. Эң ылаңгыя күзүн ол аргаы ажыглавайн турар. Ол ышкаш районда 7 агрегатты четче эдилевейн келген. «Бай-Тал» совхозтуң девискээринде Ак-Терек бугазын мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы-биле республиканың төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкыны мынчага чедир эде кылып чадашкан. Дөрт чыл дургузунда аазап келген.

Бот-орулга-чарылга үезинде улуг, бичин-даа коллективтиң улузу чаңгыс аай эп-сеткил-биле ажылдаар ужурлуг

Седен ХЕРТЕК.

Мурнакчылар дугайында сөс

ЧАЙ АРАЗЫНДА

Ак-Довуракты хлеб заводунга баргаш, ооң директору Анатолий Владимирович Калиниңден эки ажылдыг бир бригададан адап, ооң ажыл-ижи-биле таныштырарын дилээн мен. Экономизи биле технологун келдирткеш, аразында сүмележип, саңтүң бижээн саазыннарны ажыр көрген соонда, Валентина Васильевна Рахлецованы, ооң удуртуп турары бригадазын адаап, боттары-биле чугаалажырын сүмелээн.

Чаагай чыт долган, арыг-силиг, делгем цехче технолог кыс Оксана Харченко эдертип киире берген. Хөделип турар автоматтыг механизмнер, дериглер аразында хар дег ак халаттарлыг херээжеңнер хоюткан далганны янзы-бүрү, улуг-биче кылдыр хевирлен, холуксааларны немеп, чай-чапсар чок ажылдаан турлар. Оларның ийизи чоокта чаа салдынган ХПА-25 маркалыг электри-биле ажылдаар шааараш суугунуң иштинде демир деспилерде бышкан продукцияны эзип, чанында полкаларже салып турарының шалпкынын кижи магадап хаамас.

Бичин чайланы бээр аразында бригадирге ужуражыр, каш өөстер солчур аргалыг болдум. Өөрүнден назыны улуг, 43 хар ажып бар чоруур, Красноярск крайының бир совхозунга саанчылап тургаш, маңаа кээп ажылдап, бо булочка кылыр бригадазын 10 чыл дургузунда удуртуп, чылдан чылче доктаамал бедик түүнелдерни чедип ап келген. Бодунуң дугайында түве чугаалаарыңа, мактанырынга ынак эвес. Кады ажылдап турар эштери Валентина Лосева, Хандыңмаа Дүдүкпен, эң-не аныяа Надежда Филипповнаны аажок мактады.

— Бистиң бүдүргеи продукциявысты Ак-Довурак хоорайның, Кызыл-Мажалыктың болгаш районнуң 7 көдээ суурларының магазиннеринче хүн бүрүде чедиштир чорудуп турар. Шынарының талазы-биле хомудалдар чок — деп, бүдүрүлгениң хоочуну Людмила Бельтикова чугаага кириштн.

Булочка кылыгларының 6 кижиден тургустунган бичин бригадазы бо чылдың эрткен бирги кварталында 60 тонна продукцияны бүдүрер планын 63,3 тоннага күүсеткеш, чарыштың тнилекчизинге санаткан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: Кызылда төп аптеканың тудуунда ажылдап турар бригадада каңнакчы Кан-оол Иргит. Дашчыларның, бызаңчыларның бригадалары-биле ол кады ажылдап, арматураларны тудуштуруп турар.

Кан-оол Иргит Кызылдың тудугларынга ажылдап келген үезинде бодунуң мергежилинге эгээн каш дашчыларны өөреткен. Ам ооң-биле кады Василий Саган-оол тудутда каңнакчылай берген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоозу.

ССРЭ-ниң Дээди Совединин сессиязында

ССР Эвилелиниң Прокуратуразының Т. Х. Гдлян баштаан истелге бөлүүнүң ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан материалдарны хынаан ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комиссиязының түүнелдерин чугаалажып өөрүн апрель 18-те депутаттар үргүлчүлээн.

Доктаалдар төлевилелинге хамаарыштыр депутаттарның санал-оналдарының чаңгыс аай дүүштүрүлгези чок болган ужурунда уй төлевилелди ооң мурнунда бүгү дүн дургузунда чедир ажылдап кылыр ужурга комиссия таварышкан. Ынчалзажок комиссияның саналдааны төлевилелдиң чаа дөзевилели Дээди Советтиң сеткилинге база таарышпаан. Ынчангаш төлевилелди база катап чедир ажылдап кылгаш, кежээки хуралга киирип келирин шиитпирлээн.

А күрүне, аренда, кооператив, хөй-нинти бүдүрүлгелериндеи болгаш өске-даа каттыжыышкыннардан база организациялардан үндүрүглер дугайында ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин понедельникте чугаалажып эгелээнин депутаттар уламчылаан.

Бистиң экономикавыстың ажыл-агый болгаш саң-хөө механизмин бүрүү-биле экижидеринге үндезинни тургузар сорулгалыг ол Хоойлу төлевилелин чугаалажып көргени документиниң чамдык кол түүлдеринге хамаарыштыр депутаттарның ханы сеткил дүвүрээшкинин бадыткаан. Депутат Е. П. Велихов санал-онал бериишкинин эгелээн болгаш үндезин эртем болза, үндүрүг онаалдазындан хосталган турар ужурлуг деп чугаалаан. Үндезин эртемни үндүрүг онаалдазы-биле холбаштырар чорук чурттуң угаан-бодал күүзүн божаннадырынга чедирер, технологияның шынарын дыка кудуладыр ийик деп, депутат Н. Н. Энгвер медеглээн. Бүдүрүлгениң орулгалыы бедээни-биле холбаштыр үндүрүгү көвүдедирин төлевилелде айытканынга ол шыңгыы удурланган. Хөй орулгалыг бүдүрүлгелер инициативаны хөгжүдеринге аргаларны алган турар ужуррлуг деп, депутат чугаалаан.

Үндүрүглериниң хемчээлин 55 хуу кылдыр айытканынга удур санал-оналдар понедельникте баштайгы болгаш амгы чугаалажып көрүүшкүннериниң үезинде дыңналып турган. Үндүрүг хемчээлин шак ынчаар доктаадыр чорук төпчүткен командылакчы эрге-чагырганы хевээр арттырарын хандырар болгаш экономиканың кол звенозунга— бүдүрүлгеге идиг берииишкиннерни божаңнадыр апаар деп; чамдык депутаттар санап турар. Көдээ ажылышчилериң, үүрмек бүдүрүлгелериниң эрге-ажыының дугайында ёзулуг сагыш салыышкынын Хоойлу төлевилелинде чок деп, чамдык парламентарийлер чугаалаан.

Боттарының шүгүмчүлелдиг саналдарын чамдык ораторлар «сайзыраңгай бүгү делегей» азы »сайзыралдыг бүгү чурттар» деп чылдактарны ажыглап эгелээн... Даштыкы үндүрүг практиказының эки хевирлерин ажыглаары харын чүүлдүг болур. Ынчалзажок даштыкының дуржулгазын бистиң экономиктиг харылзааларывыска ол-ла дораан бүрүн хоолгалаары черле таарышпас деп, хөй депутаттар санап турар. Чижээ, АКШ-тың азы Англияның методтарын ол-ла хевээр хоолгалаар болзувусса, эки түүнелдерни бербес ийик. Хоойлу төлевилелин баштайгы номчулгазын ёзугаар ниитизи-биле чүүлдүг деп санаар дугайында саналдар база турган.

Үндүрүг хемчээлин 55 эвес, а 34 хуу болдурар дугайында санал кирген. Ынчалзажок баштайгы төлевилелге удур депутаттарның саны эвээш болган. Ийи янзы төлевилелдериниң кайызынын-даа эки түүлдерин ажыглаарын дугуршнан.

Ынчаарга бүдүрүлгелерден үндүрүглер дугайында Хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүн кежээки хуралдың төнчүзүнде депутаттар соңгаарлаткан. Т. Х. Гдлянның истелге бөлүүнүн ажыл-чорудулгазын хынааны-биле холбашкан доктаалдың үшкү төлевилелин депутаттар чугаалажып көрген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, чамдык улус депутаттарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң адын баксырадыр дээн ССРЭ-ниң улус депутаттары Т. Х. Гдлянның, Н. В. Ивановтуң баримдаа чок медеглелдерин доктаалда бууу шапкан. Чуртта байдалды баксырадырынче угланган ындыг ажыл-чорудулганы Гдлян болгаш Иванов моон соңгаар үргүлчүлээр болза, оларга дээп болбас депутат эргени күш чок болдурар инициативаны ССРЭ-ниң Дээди Соведи кылыр апаарын сагындырган, Т. Х. Гдлянны болгаш Н. В. Ивановту кезеемче харыысалгазынга кииреринге чөпшээрежилгени бээр дугайында ССР Эвилелиниң Прокуратуразының негелдезин Дээди Совет хүлээвээн. Прокуратурага оларның ажылдаарын моон соңгаар уламчылаары болдунмас болганын барымдаалаан, Т. Х. Гдлянны, Н. В. Ивановту прокуратура органнарындан үндүрериниге чөпшээрежилгени берген. Истелге бөлүктериниң ажылчорудулгазынга чогуур контрольду хандырбаан болгаш ооң-биле хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниге идигни берген прокуратураның ындыг удуртукчуларын ажылдан үндүрер дугайында негелдеп доктаалда илергейлеп айыткан.

Чурттуң эрге-хоойлу камгалаар бүгү системазын хоойлу-дүрүм камгалаар органнар-биле демнежип алгаш, үндезини-биле эде тургузар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын, саттынычы болгаш хөөлилеикчи чоруктарга удур демиселдиң байдалын анализтеп көөрүн Дээди Советтин хамаарышкан комитеттеринге, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дааскан.

(СЭТА).

Апрель 21— Коммунистиг субботник хүну

БҮГҮ ЧУРТ ДЕТКЭЭН

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл болур оюнга турааскаткан коммунистиг субботникче үнериге белеткенин турарының дугайында телеграммалар болгаш чагаалар чурттуң янзы-бүрү булуңнарындан ВЦСПС-ке кээп турар. Чурттуң чонунуң ыдыг патриотчу чоруунга хамаарышкан чамдык айтырыгларга харыысалгын бээрин СЭТА-ның корреспондентизи ВЦСПС-тиң секретары, ССРЭ-ниң улус депутаты К. Турысовтан дилээн.

— Чоннуң патриотчу көдүрүүшкүүнге хамаарыштыр түүү чугаалап болур силер?

— «Сургутнефтегаз» бүдүрүлге каттыжыышкынның профэвилел комитеди ай бүрүнгаар «кызыл субботтарны» эрттирер чаңчылды бо чылын оаза уламчылаар дугайында кыйгырыгны үндүрерге, ону чуртка кандыг янзылыг көре бээр ирги деп чүвени чугаалаары берге турган. Коммунистиг субботниктерниң соолгу чылдарда шоолуг деткимче албастай бергени билдингир-ле болгай. Бюрократчы система улуг эгелээшкиниң идеязын коичуг-ла баксыраткан, чүге дээрге ол хүн чонну каласка кылыр ажылче шуут албадап турганын бистиң салгалдың кижилери билир. Каттыжыышкынның ажылчыннары субботникти эрттирээлиңер деп кыйгырыгны түгле профэвилел организацияларынга үндүргеи. Ол кыйгырыгны бүгү чурт деткээн.

— Ол хире улуг деткимчениң алдынганын чүүү-биле тайылбырлап болур силер?

— Мен бодап көөрүмге, бо удаада субботник эрттирер дугайында чугааны «үстүкү» черлерден айтылышкын хевирлиг эвес, а ажылчыннарның эге организациязындан тургузып келгенни чон күзелдии-биле деткий берген боор. Оон аңгыда, профэвилелдери субботниктиң эгелекчизи боор-ган-ин, ол шаанда ажылдап алган акшазын канчаар ажыглаарын боттары шиитпирлээр апаргаң улуг рольду ойнаан. Сургутчулар бо удаада ажылдап алган акшавысты социал амыдырал айтырыгларынга ажыглаар бис деп шиитпирлээн болгай.

— Чуртта ниитилел-политиктиг байдалдың кошкай бергенин база янзы-бүрү митингилээшкиннер калбарып турарыа ажыглап алгаш, чамдык «радикалдар» Ленинниң ады-биле холбашкан бүгү түүлдерге бүзүревес чоруктарны тургузарын эралдажып турар болгай.

— Ленинниң совет профэвилелдеринге болгаш чурттуң бүгү ажылчы чонунга кезээде улуг бодамчы болгаш революсчу боор артып калганын ВЦСПС-ке кээп турар хөй санныг чагаалар, телеграммалар мөргүш чок бадыткан турар. Чижек кылдыр силерге чаңгыс телеграмманы номчуп берейн. Курск хоорайда тудугжу, 24 харлыг Э. Тарасов ону бисче чоруткан. Ында мынча деп бижээн: «СЭКП-ниң амгы платформазының чамдык түүлдери-биле чөпшээрешпейн барып болур. А Коммунистиг партияның үндезилекчизи Ленинниң ады биске кеззеде ыдыктыг артар. Бистер, аныяктар, субботник хүнүнде хоочуннар-биле кады бүзүреллиг ажылдаар бис».

— Ленинчи субботник бүгү чуртка болур ирги бе?

— Кээп турар телеграммаларының чоруткан черлерии тодарадып көөрге, бүгү чурт субботникке белеткенин турар-дыр. Кымнын-даа айтыышкыны чокка, ажылдап алган акшавысты уруглар, тайбың болгаш өскедаа фондуларже азы айылхалап болган черлериниң чоунга дузалаар фондуларже чорударын бижээн боордур.

(СЭТА).

МЕДЭЭЗЛЕР

Комиссия түүнели

Сүт-Хөл районнуң совхозтары суггат ажылын апрельдиң баштайгы хүннеринде эгелээн. Бо хүннерге чедир ажыл-агыйларның хову-шөлдерінің 543 гектар чери суггартынган. Ылаңгыя «Октябрь 30 чылы» совхозтуң суггатчылары 234 га шөлдерни, «Алдан-Маадырныы» 219 ганы суггарып алганнар. Ооң-биле кады шык базырылгазын «Сүт-Хөл» болгаш «Октябрь 30 чылы» совхозтар доозупкан.

Чоокта чаа районда 8 хову турлагларының часкы ажылдарга белеткелин хынап көрген. Оларның барык шуптузунда механизаторларның чымыштыг өйде ажылдап, чурттаарынга байдалдар тургустунган деп, хыналда комиссиязы түүнээн.

(Бистиң корр.).

Чаа эмнелге

Бистиң Хадың суурнуң турар чери магалыг; арга, эзим эдээ, агаары арыг, дамырак-кара суглар ындамында шулураштыр аккан. Тудут-суур өзүп орар. 90 уруглар турар ясли-сад база ажыттынган.

Аарыг улусту чыттырып эмнээр участок эмнелгезин ажытканы биске, хадынчыларга, таарымчалыг болу берген. Он беш кижи чыдып эмнедир чаа эмнелге делгем, таарымчалыг.

Аарыг улус хүлээп алыр өрээлдер, лаборатория, келген улус ужуражыр өрээл, гараж дээн ышкаш тудуг аймаа бар. Кижилериниң кадыкшылы ан чугула байлакшыл дээрзин билгеш, шак ындыг чаа эмнелгени биске тудуп бергенинге четтирдивис.

Степан ДАҢГАА.
Бии-Хем район.

Часкы хүн чылды чемгерер

АРЕНДАТОРЛАР-БИЛЕ АЖЫК ЧУГАА

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары ниитизи-биле бо чылын 14706 гектар черге янзы-бүрү культураларны, ооң иштинден 4520 гектар черге тараа, 9786 гектар шөлге мал чеми культураларны, картофельди—295 гага, ногааны — 105 га черге тарыыр планныг.

Часкы тарылганы канчаар чорударыл, аңаа белеткелдер кандыгыл дээрзиниң дугайында арендаторлар болгаш совхозтарның удуртукчулары, чер ажылының тускай эртемниглери-биле ажыл-ишчи чугаа чоокта чаа СЭКП райкомунга болган.

Районуң чамдык ажыл-агыйларында звеполар шөлдерже үүүп, хову турлагларында чедип, часкы тарылгаже кирип эгелээн. Ниити белеткел кандыгыл? Бо дугайында дыңнадыгны районнуң АУК чөвүлелиниң даргазы М. Б. Кара-Сал кылган.

ТЕХНИКА — КОЛ КҮШ

Техника септелгезин «Хемчик» совхозта эки чоруткан. Мында часкы тарылгага кирер бүгү техниканы септеп, четчелээн. «Барлык», «Дөң-Терезин» совхозтар техника септелгезин орайтап эгелээн. Ынчангаш оларда ам-даа үүрмек септелгелер уламчылап турар.

Эң-не дүвүренчиг байдал «Шекпээр» совхозта тургустунган. Тракторларны белеткээни чүгээр, андазыннар, культиваторлар четчелеттинмээн, арендаторларның бажыңарының чанында, бригадалар төптеринде, кудумчуларда октагылапкан чыдар, оларны септевээн. Совхозтуң инженер-техниктиг ажылдакчылары ону арендаторлар боттары септеп, кылып алыр деп идеген кыштаан. А арендаторларның талазындан быжыглаан техниказынга ээ болбас, ону камнавас, септевес чоруу шын эвес.

Кукуруза чажар «СУПН-8» дээр агрегаттар ам-даа септеттинмээн. Ажыл-агыйларда илиирлер чедишпес, артык кезектер-биле бергедээшкиннер уламчылавышаан, техниктиг ажаалда, хандырылга кылыр тускай машиналар чок, бардаа болза, тоймаглаттынып калган. Техника — кол күш, ол чокта ажыл бүтпес дээрзин билзе чогуур.

ЭКИ ҮРЕЗИН — ЧААГАЙ ДҮЖҮТ

Чаагай дүжүттү алырының бир ынаныштыг магадылалы —шынарлыг үрезин. Ажыл-агыйларда часкы тарылгага хереглээр 1575 тонна тараа үрезинииниң 96,8 хуузу бар. «Шекпээр» совхозта 60 тонна хире тараа үрезини херек. Чажар шынарынга чедир 1382 тоннаны белеткээн, ооң 20 хуузу бирги, ийиги классты.

Арыглаан тараанның шынары куду, класстыг үрезин чок, «Барлык» совхоз үрезинге хереглээр тараазын ам-даа арыглап турар хевээр. Үрезин хоранналарының технологиязын сагыйын турарындан арбай, суланың үрезини өрттеңнээр аарыг болган. Мындыг үрезинни чажарга, дүжүт бир гадан үүгле 2-3 центнер болур деп чүвени агрономнар билир бе?

Кукуруза үрезини түгле «Барлык» совхозта четчирибиле бар. Ону өскээртен диленирге, орнунга тараа негээр, а тараа ажыл-агыйларда чок. Бо база берге айтырыг.

Районнуң ажыл-агыйларынга бо чылын 1005 тонна картофель үрезини херек. Сөөлгү санаашкыннар-биле алырга, 160 тонна хирези четпес болган. «Шекпээр» совхозка барык 100 хире тонна херек. Ону кайыын алыры ам-даа билдинмес. Базала орнажыр, тараа негээр. Күзүн совхозтар боттарынга четчир картофель үрезинин уруп алган. Кыжын складтар, шыгжамырлар соок, ында температураны хайгааравас, картофельдин кандыг чыдарын хынавас болганындан дыка хөй үрезин доңуп, янзы-бүрү аарыгларга таваржып үрелгениниң түүнелинде ол четпес болган. Ам база Саян артындан диленир. Бо дээрге чылдың-на чаңчыл болган ажыл. Канчап ыядып, човавас директорлар, агрономнар чүве ийик.

Ногаа үрезинин совхозтар чаа эккеп алган, ону өзүмнер кылдыр олуртур ажыл база озалдап турар.

ЧЕМИШЧИДИЛГЕ ОТРЯДЫНДАН ОЙТАЛААН

Бо чылын районнуң ажыл-агыйларынга фонд ёзугаар 680 тонна минералдыг чемишчидилгелерни бээрин көрген. Оон 400 тонна чедип кээрин манап турар. Ону тараа, мал чеми культуралары-биле кады чажарын планнап турар.

Совхозтарның бүдүрүлге планнарын ёзугаар бо чазын хову-шөлдерже 9850 тонна органиктиг чемишчидилгелерни төгер планныг. Херек кырында «Барлык» совхоз 1700, «Хемчик» — 700 тонна өдекти төкпеен, а «Шекпээр», «Дөң-Терезин» совхозтар чаңгыс-даа тонна өдек төкпээн. Кызыл-Мажалыктың септелге-техниктиг бүдүрүлгезинде хову-шөлдерже өдек сөөртүр тускай машина-техникалыг отряд бар. Оларның-биле ажыл-агыйлар керээ чарып, органиктиг чемишчидилгелерни сөөртүр ужурлуг. Ындыг турбуже, оларга төлээр акша-төгерик харамнангаш, керээ чарбастаан, бо ажылды боттары-даа чоруптастаан. Органиктиг чемишчидилгелер сөөртүр отрядтың ажылдакчылары ам Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйларында ажылдап турар. Барыын-Хемчиктиң фермаларында бар өдээн шуптузун Ак-Довурак хоорайга ногаа өстүрер черге, хуу чурттакчыларга берикен.

Чемишчидилгелериниң четпес, багай ажыглап турарындан аңгыда, зона системазының дүрүмнерин сагыйын, хат эроозиязынга удур чоруудар ажылдарны хажыдып турарын демдеглээр апаар.

Бедик дүжүт алырынга чугула органиктиг чемишчидилгелер сөөртүрүнден акша-төгерик харамнангаш, эки түүнелди чедип алыр бис бе?

ХОВУ ТУРЛАГЛАРЫ

«Барлык» совхозтуң удуртукчулары хову ажылдакчыларының ажылдап, чурттаарынга элээн таарымчалыг байдалдарны сөөлгү чылдарда тургузуп турар. Сугтатчыларның доктаамал турар черинге бичежек бажыңнары, вагончиктерни кылып берген, хову бригадаларының төптерии септеп дооскан. Эң ылаңгыя совхозтуң ногаа, картофель звеноларының төвүнде столовая, ниитиниң чуртталга бажыңы, кызыл-булуң, чунар-бажыңны, ханы кудукту кылган, ол бүгү ажылдап турар. Бригада төвүнде бо чылын ногаа өзүмнери өстүрер теплицаларны совхозтуң төвүнден, Аксы-Барлык салбырындан көжүрүп алдыгыс, кылган, Аксы-Барлык салбырында хову турлаан база багай эвес септеп кылган. Чер ажылдакчыларынга аъшчем харыылаар тускай кижини совхозта тургускан.

«Шекпээр», «Хемчик» совхозтарда хову турлагларын мынчага дээр септеп кылбаан. Ол ажыл-агыйларның удуртукчулары «арендатор, чурттаар черин, аъшчемиңни бодуң бил» дээр хөөнүүг, эргиде хову турлагларын ам эзн каапкан, чер ажылдакчыларының ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп бээн. Байдал мындыг турда, кижилерден канчап ажыл негээр боор. Ол болдунмас.

САНАЛДАР, ХОМУДАЛДАР

С. С. Ымыдан, «Барлык» совхозтуң ногаа бригадазының бригадири:

— Эрткен чылын ногаа ажылдакчылары 6 звенога үстүп алгаш турган болза, бо чылын оларны 2 звено ыылдыр кадыпкан. Теплицаларны бригада төвүнде көжүрүп алдывыс, ында кылыр ажыл коллуунда доозулган. Ам өзүмнер өстүрер ажылче кирип тур бис, бо ажыл орайтаан.

Ногаа шөлүн машиналар-биле суггарар силер деп турар, орта белеткел чок, ону күзүн-не кылыр турган, ол машинага буга-сумуннар, ооң оруктары кылдынмаан.

Ногаа, картофель шөлүн куруктуруп, солуур ужуулуг. Ындыг шөлдер чок. Теплицага суг дарый херек, ону алырынга бир километр хире черге хоолайлар шейүп, кылыр, ол база чок. Ажылчыннарның хөй кезии Аксы-Барлыктан, совхоз төвүнден кээп ажылдап турар — херээжеңнер, оларда доктаамал машина, автобус чок, ажылчыннар орайтап ажылга кээр. Улуг агроном, тускай эртемниглер ховар кээрдир.

П. М. Саакпан, «Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырында картофель өстүрер звено удуртукчузу:

— Эрткен чылын 40 гектарның орнунга 29 гектар черге картофель тарыдывыс, үрезин чедишпээн. Бисте түгле чаңгыс «Беларусь» трактор бар. Ол чер чарып, үрезин чажып, тарыырынга, дүжүт ажаарынга күш четпес, ынчангаш немей техника херек. Картофель олуртур машинаның өзээ үрелген, а ажаар комбайн эргижиреэн. Картофель тарып турар черивис кудургайлаңчак, таарымча чок. Ниити салбырның часкы тарылгага белеткели кошкак, совхозтуң кол инженер-техниктиг ажылдакчылары биске келбестээн.

Ч. Б. Ооржак, «Дөң-Терезин» совхозта кукуруза өстүрер звенонуң удуртукчузу:

— «Беларусь»-даа, Т-150-даа тракторларга кожуптар андазын бисте чок. Кожуг машиналарының артык кезектерин тыпшадывыс.

Картофельдин эки дүжүдүн албайн турарының чылдагааны — ында түгле ийи тракторист быжыглаан, олар күш четпес-тир. Хол-биле ажылдаар херээжеңнер чонну эвиледдээр болза эки.

Чер ажылын сайзырадыр, ооң алыр продукцияны көвүдедир сорулга-биле боттарында бар арга-дуржулгаларны ажыглап өөренир, алган хүлээлгелерин кууседири-биле эки түүнелдиг орулгалыг ажылдаарын районнуң арендаторлары дугуржуп алганнар.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Кызыл-Мажалык.

Национал айтырыгже — партийжи кичээнгей

ХАРЫЛЗААЛАРНЫҢ ЧОГУМЧАЛЫЫНДАН ХАМААРЖЫР

Улустарның эп-найыралын улам быжыглаары, национал харылзааларны чогумчалыг болдурары тургустунган таарымчалыг байдалдардан улуг хамааржыр.

Партияның национал айтырыг талазы-биле Платформазынга дүүштүр автономнуг республикаларның күрүне, ажыл-агый болгаш культура тургүзүушкунунуң база бот-тарыының девискээринге административ-девискээр хуваалдаанын, бойдус камгалалының, национал культураны, дылды сайзырадырының, төөгүнүң тураскаалдарын камгалаарының айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле эргелери, аргалары элээн калбарган. Регионалдыг ажыл-агый санаашкынынче, бодун боду хандырынарынче база бот-ажыдаандырыышкынче шилчииринге белеткелди амдыгаштан чорудары эргежок чугула.

Бо талазы-биле чамдык хемчеглер алдынын турар. Чоокку чылдарда аш-чем комбинадының, быштак база макаран кылыларының цехтерин тудуп эгелээр. Холушкак, болбаазыраткан мал чеми кылыр цехтериг, куш өстүрер (бройлер) фабриканың тудугларын эгелээри кердүгүн. Хоорай, суурлар, совхозтар чонну картофель, кайыөтэ болгаш өске-даа ногаан таймаа-биле бүрүн хандыртынган турарын чедип алыр апаар.

Кызылда машина тудуушкун заводун чоннуң хереглеп-барааннарын кылырынга таарыштыр эде дерип кылыр, мебель фабриказының тудуун эгелээр. Кызылга база Шагаан-Арыгга дук болбаазырадыр фабриканы тутканының соонда, пес-таавы кылыгларын бүдүрери калбарар. Бо бүдүрүлгелерге үш муң ажыг ажылчыннар хереглеттинер, ол ажыглалга кире-бээрге, херээжен чонну, аныяктарны ажылче хаара тударынга элээн дөгүм болур.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүзү» комбинаттың баазынга шифер, асбокартон кылыр цехтери ажыдарының белеткели эгелээн. Чуртакны суурларда, бүдүрүлгелерде, совхозтарда тус черниң курлавырларын шиитпирлээдип, ажыл-бүрү кооперативтерни тургузуп болдуруның аргалары бар.

Эрткен чылдың күзүнүңде «Тыва чугаа культуразының чугула айтырыглары» деп ардем-практиктиг конференцияга тыва дылдың амгы байдалын ханы анализтеп, оон хөгжүлдезинде бар четпестерни сайгарып, ону эдериниң сорулгаларын тодаткан. Тыва дылды школаларга, ортумак, дээди өөредилге черлеринге башкылаашкынының шынарын экижидер талазы-биле чамдык хемчеглер алдынган. Ниити билиг школаларының эге болгаш 9—11 класстарына тыва дылды, литератураны өөрениринге неделяда бир-бир шактарны немээри көрүүлүг. Ол ышкаш оларга Тываның төөгүзүн, культуразын, улусчу чаңчылдарны өөренир кылдыр программалаарга өскерилгелерни киирер. Тыва дылды хоорайның чамдык, ясли-садтарында өөренир белүүктер ажыттынган. Өрүс школаларның чамдык 2-3-класстарында ону өөрөнүп турар. 84 албан черлери, организацияларда, оон иштинде 16 күш-ажылчы коллективтерде тыва дылды өөренир болгумнерни тургустуган.

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу телевиделе кылдынган, ону чонга чедирип, оларның санал-оналын алыры-биле солуннарга парлаан. Республикада ажыглаттынып турар дылдарның достуг, деп эргелиг хөгжүлдезинин хандырары Хоойлуда көрүүнгө. Тыва дылды күүзүне-дыны кылыр дугайында айтырыг ында тургустунган.

Хоойлу телевиделинде өрүс дыл күрүне дылы-биле деп эргелиг, национаддар аразының харылзажырының дылы болурун айыткан. Өрүс дылды билири республика девискээринде чурттап турар хамаатылардың сонуургалдарынга дүүшүп турар деп ында чугаалаан турар. Черле ынчаш, өрүс дылды эки билири, ылаңгыя аныяк-өскенге, кончуг херек дээрзин амыдырал бадыткап турар. Сөөлгү ийи чылдарда чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле орус дыл өөренир 69 бөлүгүмнер ажыттынган.

Республиканың культура амыдыралында көскү болуушкун — эрткен чылын «Тыва» деп фольклор ансамбльдин тургустунганы. Кыска үеним иштинде оон ат-сураа элээн алгый берген. Бо чылын пионерлерниң болгаш школачыларның солуну «Сылдысчыгаш» үнүп эгелээн. Чоокку үеде шиитпирлээр бир улуг айтырыг болза, тыва уран-чечен кинону тыттырарын эгелээри.

Ам мындыг айтырыгга кысказы-биле доктаар бодалдыг мен. Дыка үр үеним иштинде янзы-бүрү чылдагааннарның үржүү-биле чөптүг эвес уттундурган улусчу чаңчылдар болгаш ёзулалдар дугайында. Национал айтырыг талазы-биле Платформада оларны тоон көөрүн, хүндүлээрин база ажыглаарын айыткан. СЭКП обкомунуң эгелээшкини-биле эртемденнерни, чогаадыкчы интеллигенцияның база өске хөй-ниитиниң деткимчези-биле эрткен чылдың төнчүзүнде бо айтырыгга хамаарышкан практиктиг конференцияны эрттирген. Аңаа кижилерниң киржилгези, сонуургалы аажок улуг болган. Эң эки улусчу чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны ажылчы чоннуң кижизидилгезинге ажыглаарының чугулазын аңаа демдеглээн. Шак ындыг темалыг конференциялар районнарга, чурттакчы суурларга эрткилээн. Солуннарга, телевиденига болгаш радиога бо дугайында доктаамал чугаа чоруп турар. Шагаа бо чылын-чер-черлерге элээн белеткелдиг, солун эрткен. Бо чылдың июль 7-8-те малчыннар Наадымын эрттирерин чарлаан. Национал аъш-чем, хеп-сын, эт-херектелдер ында-мында элээн көскү апарган. Ынчалза-даа ол үүгле үүвениң эгези, баштайгы базымнары-дыр.

Национал политиканың бир кол утланыышкыны — кадрлар айтыры болур. Оларны белеткээри, өстүрери база бүгү тала-биле деткиири партия, совет болгаш ажыл-агый удуртукчуларының кичээнгейиниң төвүнде турар ужурлуг. Чыл бүрүде ниити ортумак школа доосканын он-он аныяк кижилер ортумак, дээди өөредилге черлеринче кирип шыдавайн турар. Ында чылдагааннар-ла хөй. Оон бирээзи — чамдык көдээ школаларда эртемнер башкылаашкынының шынарының чавызы.

Дараазында мындыг улуг частырыгны кылып турарысты эскерип көрээли. Дээди өөредилге черлеринче арай деп кирип алган аныяктарның иштинден оларны доозуп кээрлери эвээш, эки-де дизе 30—40 хуу боор. Маңаа база-ла ниити билиниң кошкаа кестү боор, оон ыңай ажы-төлдүң бот-тускайлан амыдыралга белеткелиниң четпези, черле таваржып кээр бергелери ажыг эртип шыдаазы болур. Ылаңгыя уруглар, оолдар чаа черге баргаш, бир-ийи чыл иштинде чанчыгыш надаар, чаныксаар. Чамдык удуртукчулар тускай эртемниг кадрларның доозуп кээрин манап олурар, а оларны өөредилге үезинде карактаарын, деткиирин хереже албайн турары канчаадаа таарышпас.

Бо айтырыг талазы-биле сөөлүнде чугаалаар ужурлуг үүл болза, профессионал-техникиг училищелер, ортумак база дээди өөредилге черлерин дооскан аныяк специалистериң боттарының мергежилиниң аайы-биле ажылдавайн, өске черлерде тургустунуп алган турары кайы көвей. Бо дээш харыысалганы бирги ээлчегде, Тыва АССР-ниң Күрпланы чүктээр ужурлуг. Аныяк специалист кижи кандыг-бир частырыг кылыптарга, ону оон соонда көрбестей бээр, деткивейн баар таварылгалар бар болгай. Олар бүрүзүн миннип, четпестерин эдип ал турар болза, чүге доктаамал багай кижилерге санаттынар ужурлугул? Өй-шаанда оларга бүзүрелди көргүзүп, деткимчени берип, бедик негелдеге өөредип турган болзувусса, эвээш эвес специалистер ам-даа чогуур албан-дужаалга ажылдап чоруурлар ийик.

Кадрларны шын шилиир база оларны таарыштыр тургузар айтырыг партия, совет органнарның кичээнгейинде доктаамал туруп турар. Оларның эртем-билиниң деңнелин, ажыл-агыйжы чоруун болгаш мөзү-шынарын барымдаалап көөру кадрларбиле ажылдың эргежок чугула негелделери болур. Оон-биле чергелештир хөй националдыг коллективтериниң удурулгазында ында ажылдап турар аңгы-аңгы нацияларның төлөзелери кирген турары чогуур. Бо талазы-биле партия обкомунуң IV пленумунга айыткан.

Бо айтырыгны шиитпирлээри ындыг-ла амыр эвес боон турар. Хары угда кадрларны массалыы-биле солуурду болдунмас. Оон аңгыда, аңаа-ла ажылдап турган кижилерни кайы хамаанчокка үндүрери хоойлу-дурумге таарышпас. Өске талазында, чамдык удуртукчулар бо айтырыгны шала тоомчага албас, ону шиитпирлээрин янзы-бүрү чылдааннар-биле шөөри база бар, болдунар аргаларны ажыглавайн турары чөптүг эвес.

Сөөлгү үеде националдар аразының харылзааларында таарымча чок илерээшкиниер тыптын кээп турары бисти дүвүретпес аргажок. Маңаа амыдырал-чурттаргада, ажылагыйда херек кырында бар четпестерни, а чамдыкта ачы-дуза чедирилгезинде, садыг, коммунал, транспорт хандырылгазында, бажыңбалгат хуваалдазында чөптүг эвес таварылгаларны эп-чеп-биле, демократтыг, ажыкчарлыг байдалга шиитпирдээри негеттинип турар.

Тываның эрткен оруунуң, амгы социал-экономиктиг база культурлуг хөгжүлдезинин дугайында тайылбырны солуннарда, радио база телевидение, лекция, беседа дамчыштыр хире-шаа-биле берип турар боор. Чоннуң хөй кезии ону билип, деткип турарын демдеглевес аргажок. Чүве бүрүзүүге таарзынмас, чүгле боттарының хууда эрге-ажыын чүден артык бодаар кижилер херек кырында байдалды будап, ылаңгыя аныяк-өскенни төөредип турар. Амыдырал-чуртталгада, ажыл-агыйда четпестер бардаа болза, черле ниитизи-биле республиканың, оон чонунуң сайзырадын эскербес, ону хүлээп көрбес чүве болза, кончуг-ла чөптүг эвес болур ийик. Оон дорайтаарга чамдык кижилериң талазындан национал кызыы хөөннер илереп турар. Чижээлээргe, Тыва ССРЭ-ниң составынга каттышпас ужурлуг турган, тускай күрүне турган болзувусса, амыдырал-чуртталгавыс амыы үеден чыдып калбас турган ийик дээн чижектиг шын эвес, бодамча-хынамча, эз-харыысалга чок чугаа-соот ак сеткилдиг кижилериң сагыш-сеткилин доюлдуруп турар.

Тыва чоннуң политиктиг бот-идепкейиниң болгаш культуразының бедезиниң бир херечизи оон национал медерелиниң база чоргааралының бедип турары болур. Оон-биле чергелештир бистиң социал-экономиктиг хөгжүлдевиске көскүзү-биле моондак, шаптараазын боор турар өөдежок үүлдер эвээш эвес, ол үүл дээрге чамдык кижилериң арагадарыга сундулуу, кем-херек үүлгелишкиниериниң хөйү, оор-сук кылыр чоруктуң эвээжевейн турары, ажыглаар күзели чок кижилериң бары дээш оон-даа өске үүлдер хамааржыр.

Бисте ак сеткилдиг ажылдап база чурттап чоруур, эпнайыралчы, эки сеткилдиг орус болгаш өске-даа кижилериң аразында улуг турал-бар, улус ылгаар, бойдуска кам-хайыра чок, алыксакчиксек кижилер бары хомуданчыг. Ындыглар боттарының чөптүг эвес аажы-чаңы база хөделишкиннери-биле улустар аразында эпчок байдалды тургузуп турарлар. Эң-не кол кичээнгей салыр айтырыывыс — янзы-бүрү нацияның кижилери бот-боттарын хүндүлежири, бүзүрежири база дузалажыры.

Алдын-оол КАНЗАЙ.
СЭКП обкомунуң секретары.

СОҢГУУРУНЧЕ КЫЙГЫРДЫМ

«Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» деп үүве ол-дүр. Чээрби чыл бурунгаар Сарыг-Сеп ортумак школаның директору турган, ам. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Кара-оол Андреевич Маспык-оол соңгукчуларыбиле ужуражыр дээш Сарыг-Сепке келгеш, ынчангы өөреникчилери бистерниң эрги фамилияларывыс адап, билир-даа кижилерден айтырарга, «билбес...бис» деп амгы фамилияларывыс адап, «догааштырып» турган чугаа дыңнап турганын дыңнаваш, дыка өөрдүвүс. Чамдык кижилер кижиниң ажык-дузазын көрүп, аяк шойын-даа ишкеш, өрү дешпий бергеш, хөй-ийи ийи-чангыс дужарга, эки-мендизи бергеш-лок, хертеш, чоргаар кестүрге, сагыш каравар боор чорду. Чээрби ажыг чылдар эртиен-даа болза, сайыттар сайыды кижи өөреникчилерни сураглап чоруурун бөдүүн, чоннуң кижизиг сеткил деп бодаар-дыр бис. Башкывыс хөглүг чугаа-сооду-биле, чоннуң чаагай чоруунче угланган эки программалыг бистиң-биле ужурашты.

Сурап чораан өөреникчилери, бистер, янзы-бүрү профессияның кижилери бис, өгбүлелиг, ажы-төлдүг, дөргүл-төрелдиг. Оларның аразында Суг-Бажы ортумак школаның директору К. Д. Борбак, «Совет Тыва» совхозта кадрлар кылдызының начальниги К. Ч. Өшкүлүг, ол совхозта бухгалтер М. Ш. Дармажаа, «Буруңгаар» совхозта А. Т. Пинчиир-оол, көдээ Совет күүскомунуң даргазы С. О. Пилчиир-оол, «Енисей» совхозта саанчы Б. М. Монгуш болгаш оон-даа өскелер хөй. Чонувусту, эш-өөрүвүсту, уруг-дарыывысты ынак башкывыс Кара-оол Андреевич Маспык-оолду апрель 22-де болур катап соңгулдаларда РСФСР-ниң улус депутадынга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округундан соңгуурунче кыйгырдым.

Павел НАМДАК.
Каа-Хем район.

БИСТИҢ КАНДИДАТТАРЫВЫС

АПРЕЛЬ 22—КАТАП СОҢГУЛДАЛАР ХҮНҮ

«НЕГЕЛДЕНИҢ УЛУУН БИЛИР МЕН...»

Кандидаттар-биле интервьюлар

Мээң чугаалажып орар кижим — РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 870 соңгулда округундан депутатка кандидат, партия Тыва обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак. Бо хүннерде оон чайы шуут чок: чазаглаашкын, тарылга, техника септелгези болгаш соңгукчулар-биле ужуражыышкыннар, өске-даа хуралдар, хөй-хөй айтырыглар...

Ынчалза-даа Шериг-оол Дизижикович бодунуң программазынга, допчу намдарынга хамаарыштыр каш сөстү чугаалаар үени тып алган.

Хамыктың мурнунда мени кандидат кылдыр депшиткен коллективтерге өөруп четтиргенимни илередийн. Ындыг бедик бүзүрелди көргүскен болганда, соңгулда мурнунуң демиселиниң бергезин билип турзумда-даа, аңаа киржир бодай бердим. 21 кандидат бар бис. Олар дээрге кандыг-даа «хары» кижилер эвес, кады ажылдап турар, таныыр-билир өөрүмдүр. Мээң удурланыкчыларым аразында «хоомай» кижи чок, шупту төлөптиг. Депутатка кымны шилип алырын чон шиитпирлээр, ынчангаш бодумнуң программам дугайында каш сөстү чугаалаайн.

Улусчу депутат кижиден негелде улуг, ол ажыл аажок харыысалгалыг дээрзин эде тургустунуушкун, политиктиг реформа бистен негеп турар. Мындыг револючу үеде чоннуң төлөзүн бо чорудулгага онзагай черни ээлээр ужурлуг.

Бир эвес округтуң соңгукчулары мени РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуп алыр болза, тыва улустуң «дамырактар чыылгаш, хем болур, тарамыктар чыылгаш, күш болур» деп үлегер домаанда дег, бистиң чаартыкчы, бурунгаар депшилгелиг бүгү күштеривисти каттыштырып тургаш, эде тургустунуушкунну бурунгаарладырының аргаларын, хевирлерин дилеп тыварынга салыышкынны киирер мен.

Нени болгаш чашты камгалаар күрүне программазын тургузары чугула. Аңаа божуур мурнунуң болгаш божаан сөөлүнүң, чаш уругну ажаап-тежээриниң шөлөзүниң хуусаазын узадырын көөр.

Аныяктар дугайында Хоойлуну хүлээп алырын дүргедедирин чедип алыр. Аңаа техникумнар, ПТУ-лар доосканын, шеригден халашкан аныяктарга ажылдаар черлерин, чуртталга шөлүн артыырарын чедип алыр. Аныяк ажылчыннарны чыл санында чыыры-биле 5 муң ажылдаар черни доктаамал тургузар.

Чуртта мындыг нарын үеде партия организацияларының кадрларын шын шилиири чугула дээрзин медереп билип турар мен. Оларны шилиирде, хуваарда демократтыг, ажык-чарлыг болгаш соңгулдалыг болур чоруктуг бадыткап тургузар дээш бүгү күжүмнү үндүрер мен. Ол ышкаш бистиң республикага эртем албан черлериниң удуртукчуларын, специалистерин, ажылдакчыларын белеткээринче улуг кичээнгейни угландырар сорулгалыг мен. Тываның моон соңгаргы хөгжүлдези, сайзыралы оон дыка хамааржыр болгай. Ынчангаш «Кадрлар — 2000» деп программаны тургузары чугула, ону ажылдап кылырынга бодум хуумда идепкейлиг киржир мен.

Хамык-ла ажылды кижи кылыр, айтырыгларны ол шиитпирлээр болгай, ынчангаш кол сорулга — кижиниң ажылдаарынга, чурттаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузары болур. Бистиң республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдези, ылаңгыя чуртталга бажыңнары-биле хандырылга, бараан садыглаашкыны, ачы-дуза чедирилгези бурунгаар базымнарны кылган-даа болза, чогум эң эки түңнелди амдаа бербейн турар. Ол дугайында партия обкому-даа, республиканың чазаа-даа чондан чажырбайн келген. Хөгжүлде болгаш ниити амыдырал талазы-биле көдээ чер хоорайныындан хожудап турар. Чаа экономиктиг байдалче шилчилге үезинде көдээ суурларда ажылдаар черлер кызыылган, аныяктар немежип турар, оларны күш-ажылче хаара тудар ажылдың кошкаандан олар хоорай-суурлар аразында аргыжар, кем-херек үүлгедир чоруктар оон үнүп турар, бо социал айтырыгны шиитпирлээри — мээң эң кол сорулгаларымның бирээзи.

Хүн бүрүнүң сагыш салыышкынын, дузазын негээр социал бөлүктерге көрнүрү депутат бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези деп саанаар мен. Ол дээрге хамыктың мурнунда ие болгаш чаштар, назылап кырааннар, инвалидтер-дир. Амгы үеде дыка хөй ажыл-агыйлар болгаш бүдүрүлгелер нелериниң божуур мурнунуң база божаан сөөлүнүң шөлөө акшазынга немей дузаламчы көргүзер аргаларлыг. Совхозтар төптеринге сүт кухняларын ажыдып алыры база берге эвес. Уруглар албан черлерин каяа-даа шалыпкын тудуп болур. Депутат апарзымза, бо айтырыгларны кичээнгейим төвүнге тургузар мен.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, амытының берген дайынчыларының өг-бүлелери, инвалид артканнар кичээнгейни негеп турар. Бо талазы-биле бир дугаар сагыш салыр үүл болза, барааннарның болгаш ачы-дуза чедирилгезинин өртээ аажок өзүп турар бо үеде пенсияларны, пособиелерни аңаа дүүштүр өстүрери чугула. Ол талазы-биле тодаргай саналды РСФСР-ниң чазаанга киирип, сессияларга айтырыгны көдүүп турган, өртек талазы-биле күрүне комитединиң чанынга тускай бөлүк тургузарын чедип алыр-дээш оралдажыр мен.

Көдээниң социал тургузуу, айтыгы онза кичээнгейни негеп турар. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган. 1995 чылга чедир боттандырып чорудар хемчеглерни ажылдап кылган. Оон күүселдезин контрольга алыр мен. Бир-ле дугаарында, малчыннарның амыдырал байдалдарын экижидерин чедип алыр херек. 1993 чылга чедир оларны бажын-балгатбиле хандырар, беш чылдың төнчүзүнге чедир бүгү кыштагларны электрижидер сорулга салдынган. Бо чылын «Чедер» курортка малчыннар дыштаныр, эмненир улуг корпусту, 1992 чылда Кызылга Малчыннар бажыңын тудары көрдүнүп турар.

Малчыннарның ажыл, амыдыралынга хамаарыштыр хөрек өйген бир бодалым бар. Ол дээрге оларның пенсия хандырылгазы, Шагның кайы-даа үезинде изиг-соокка чоруур малчын кижиниң ажылы дег берге чүве чок. Ынчангаш бир эвес РСФСР-ниң күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга мени соңгуптар болза, 20 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг малчыннарны, ивижилерни, олар 50—55-даа харлыг болза, пенсияже үндүрериниң айтырыын тургузар мен.

Ол ышкаш школалар, эмнелгелер, клубтар болгаш социал ужур-дузалыг өскедаа объектилерни тударын кичээнгейнин төвүнге тургузары чугула.

Бодумнуң программамга бойдусту — черни, үнүштү болгаш дириг амытаннарны, суг болгаш арга-ыяш күрлавырларын камгалаарын, агаар-бойдуска хора чедирер чоруктарны болдурбазын кол үүл деп көрүп турар мен. Бистиң черивистиң хөрзүнү онза сагыш салырын негеп турар. Хөрзүннүң, одар шөлүнүң үрелир чоруу хөй-дүр. Суггаттыг черлерни ажыглап турарывыс багай. Мал ажылында шиитпирлээр айтырыглар баш ажыг. Республиканың агаар-бойдузунуң онзагай талаларын барымдаалавайн маңаа таарышпас мал-маганны өстүрер дээш алдагдалдарны кылганывысты ам чугаалаар апаар. Оларны үүгле чугаалаар эвес, эдериниң хемчеглерин алыр. Ынчан төөгүнүң дуржулгазын көөр херек. Одарларны, хөрзүннүң беримчезин араттариың ажыглап чораан аргаларын катап диргизер, кагдынган арык бугаларын катап ажыглаар хемчеглерни алыр сорулгалыг мен. Черни химизастаар талазы-биле ажыл-агыйлар аразының каттыжышкынарын, одарларны, сиген шөлдерин экижидер отрядтарны тургузарын чедип алыры, оларны техника, материалдар, сан-хөө-биле хандырары база мээң сорулгам боон артар.

Аъш-чем программазының боттаныышкыны — буянныг херек. Ону сөс-биле эвес, ажыл-херек кырында боттандырары чугула. Ол сорулганы боттандырарда аъш-чем будүрүлгелерин болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүң баазаларын мүрнады хөгжүдеринче, продукцияны белеткээрин, кадагалап шыгжаарының болгаш садып сайгарарының айтырыгларынче онза кичээнгейни салыр. Ол сорулга-биле эзт комбинадының күүзүн ийи катап улгаттырары, чылда бир миллион лааза эзт консервазы кылыр цехти тудары чугула. Ногаа, кат-чимис болгаш өске-даа чем аймаан чонга бүрүн чедиштирер хемчеглерни моон-даа соңгаар алыр.

СЭКП ТК-ның национал айтырыг талазы-биле Платформазынга дүүштүр улустарның ийыралын быжыглаарын чедип алыр. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң экономиктиг реформа хоойлуларын ажылдап кылыынга, боттандырарынга, республиканы девискээрин ботурулга-чарылгазынче киреринге киржир. Ол ышкаш тус черниң бот-эргелел дугайында хоойлузун ажылдап кылыынга киржир. Автономнуг республиканың болгаш чев-чер Советтеринин эргелерин калбартыр херек.

Соңгулда мурнунуң программазының дугайында чугаалаар болза, моон-даа хөй үүүлдерни киирип болур. РСФСР-ниң улус депутадының мандадын туткан кижиниң кылыр ужурлуг ажылдары хөй. Оларның шупту-зүн маңаа санаары берге. Үүгле бичии мындыг үүлдү немезе артык эвес боор: мээң программамда киирип турар сорулгалар ийрын, ынчалзадаа эргежок чугула үүүлдер, чоннуң бүзүрел көргүскени кижилер ону албан күүседир ужурлуг, ол дээрге бистиң келир үевистиң айтырыглары-дыр. Үүгле оларны боттандырары эвес, округтуң соңгукчуларының чагаа-бижиктерин, дилеглерин, авгасүмелерин база кичээнгейлиг көөр, саазын бүрүзүнүң артында негелде-хереглелдиг кижи бар дээрзин «хаайынга кертип алыры» чугула деп билир мен.

Ынчангаш, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, депутат болуру алдар-хүнү эвес, а чоннуң эрге-ажыын камгалаар төлөзелекчи деп үвени эки билип турар мен...

Данзыт ИРГИТ беседалашкан.

«КҮЗЕЛИМДЕН ҮНГЕН ҮҮВЕ»

Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбат-биле бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Суваң беседалашкан.

— Владимир Петрович, силериң программаңар-биле үүгүртүр таныжып көөрүмге, үүгле тудуг талазынче чайлып, чаңгыс талалай бергеш ышкаш-тыр. Ону тургузарда улус депутадынга кандидаттарның программаларын өөренип көрген боор силер деп бодай-дыр мен. Силериң бо программаңарның өске кандидаттарның программаларындан ылгалдыг үүлү үүл деп бодаар силер?

— Чогум ылгалдыг болзун деп кызыттаан мен. Ол колдуунда Тываның моон соңгаргы сайзыралынга бодум шаам-биле күжүмнү киирип көрейн дээн күзелимден үнген үүве. Тывага политиктиг системаны эде тургузарындан эгелээш, тибет медицинаны сайзырадырынга чедир программага киирип болурдаа турду ыйнаан. Улус депутадынга кандидат кижи амыдыралдың бүгү талазын эжижидиптейн деп аазаан херээ чок боор. Ону депутаттар шупту каттыжып алгаш, кылып болур. Кандидат бүрүзү программазын тургузуп тура, бодунуң ажылдап шыдаар аргазын шүүп көөр ужурлуг. Мен ону кылдым. Тудугжу кижи мен. Ажылым аайы-биле база республика иштинде тудугнуң ажыл-херектерин харыылап турар мен. Ынчангаш бир эвес мени РСФСР-ниң улус депутадынга соңгукчулар соңгуп апса, Тывага тудугну дүргедедир, оон материал-техникиг баазазын быжыглаарынче күжүмнү салыр мен. Бир эвес депутат апарзымза, республиканың амыдыралының өске-даа талаларынга Тываның шупту депутаттары-биле деңге киржирим чугаажок.

— Чуртталга бажыңнарын, социал-культура объектилерин тударынга акша-хөреңгини тывар, ылаңгыя Кызыл хоорайга чуртталга бажыңнарының тудуун келир беш чылда ийи катап дүргедедир дээн ышкаш аазаашкыннар бар-дыр. Оларны канчаар боттандырар деп бодап турар силер?

— Ону боттандырары аазаарындан ыракта берге деп билип турар мен. Шак ындыг аазаашкыннарны берген улус депутаттары база бар болгай. Программага киирген сорулгаларывысты күүседир дээш улус депутаттары күжүн каттыштырып, улус депутаттарының бөлүктерин тургузуп, чаңгыс негелделиг, демниг ажылдаар болза эки. Оон аңгыда, депутат кижи бүрүзү боду база ажылдаза чогуур.

Мээң бодумнуң хуумда бодалым кандыгыл? Хамыктың мурнунда боттарывыста бар курлавырларны шуптузун ажыглаар херек. Ол дээрге тус черде бар чиг этти ол-ла хевээр үндүр сөөртпейн, оон продукция бүдүрүп, ону өртекке чедирип алыры. Ол дугайында хемчеглер өске улус депутаттарының, улус депутадынга кандидаттарның программаларында бар. Бо бүгүнү кылып чорударынга эргежок чугула тудугларны дүрген тударынга үлүүмнү киирер ужурлуг мен.

Девискээр аайы-биле ботурулга-чарылгаже шилчииринге республика белеткенип турар. Ол каш-ла чылдың херээ эвес, долу ботурулга-чарылгаже шилчий бээривиске. 10 чыл болгаш оон-даа хөй үе негеттинер чадавас. Ботурулга-чарылгаже шилчилге үезинде төптүн дузазы херек. Алган дузаны дедир дүрген эгидип берип-тер деңнелче база үнер ужурлуг бис. Ынчангаш чоокку чылдарда капитал салыышкыннарны төптен алыр апаар бис. Ону ап, дээштиг ажыглаарынга күжүмнү киирер мен. Ол дузаны төптен алырынга мөзээ улус депутадының эргелери база дузалаар ужурлуг. РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр туржуп турарымны чылдагааны бо үүве.

Күш-ажылдың кижилериниң амыдырал-чуртталгазының байдалынче көрүп көрээли. Малчыннар кандыгдыр. Малының кажаазы эки, а чамдык малчыннарның чурттап орар бажыңнары барык-ла буступ кээп дүжер четкен. Тудугжуларның чурттап орар байдалы база ындыг. Бажыңнарны тудуп турар, а боттары — эрги баракта. Тудугжуларга чаагайжыды туттунган чуртталга бажыңнарын тудуп алыры-биле дузалажыр херек. Чуртталга бажыңнарыбиле тудугжуларны хандырып тургаш, тудугга кижилерни хаара тудуп болур бис.

Кызылга чуртталга тудуун ийи катап дүргедедир дээнимде үндезин бар. Он бирги беш чылда 480 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген болза, он ийиги беш чылда ол көргүзүг 890 муң дөрбелчин метр четкен. Ийи катап өскен-дир. Келир беш чылда үүге ынчаар ажылдап болбас деп. Үүгле боттарывыстың күжүвүс-биле ынчаар ажылдаары берге-ле боор. Ынчангаш төптен акша-хөреңги алыр херек дээрим ол. Сөөлгү чылдарда төптен берген капитал салыышкыннарны шингээдип ап турар апарган бис, 1987 чылдан тура. Ынчангаш келир беш чылда чер-чер Советтерин дамчыштыр 200—220 млн. рубль капитал салыышкыннарны алыр бис. Ындыг дугуржулга бар. Аңаа бодум хуумда үлүүмнү киирдим деп соңгукчуларга чугаалап каар апаар-дыр мен.

Бот-орулга-чарылгаже шилчип тура, күрүнеден дуза херек чок деп болбас дээрзин совхозтарның бөгүнгү экономиктиг байдалы бадыткап турар. Олар бот-орулга-чарылгаже шилчээн соонда суурларга бажыңнар тудуу көскүзү-биле оожумнаан. Кижилериниң социал чөптүг чоруккa чурттаары, ажылдаары бот-орулга-чарылгаже шилчиишкиниң үезинде кылын күш четпейн барган ажылдарывыстың карылгазы-биле дутлаттынмас ужурлуг.

Төп эрге-чагырганың дузазы чокта чуртталга болгаш социал-культура тудугларын калбаа-биле тутпайн турбаш, көдээге дузалап шыдавас бис деп, М. С. Горбачёв бо чылдың март 27-де болган Президент чөвүлелиниң баштайгы хуралында чугаалаан. Ол Тывага база хамааржыр деп бодаар-дыр мен. Ынчангаш моон-даа соңгаар төптен дузаны алыр дээнимиңе бир чылдагааны-даа ол.

Тывага тудуг индустриязын хөгжүдеринче кичээнгейни салыр херек. Ол чокта тудуг материалдарын канчап бүдүрүп алыр бис. Сөөлгү чылдарда ол ажылдың таваа салдынган. Тудуг материалдары бүдүрүп үндүрер чаа заводтар туттунуп турар. Оон-биле чергелештир тудугга ыяштан бүдүрген материалдарны колдады ажыглаарының удурланыкчызы мен. Туйбу, шлак-бетон, бетон болгаш өске-даа материалдар бүдүрерин көөдедир херек. Ыяшты хөй кезер болза, агаар-бойдуска алызындан барып багай салдарлыг боор. Оон ыңай Тываның девискээринге эвилел чергелиг улуг бүдүрүлгелер тударынга шуут удур мен. Ол бүдүрүлгелериң ажылчорудулгазындан Тываның агаар-бойдузу баксырай бээр. Республиканың хереглелин, агаар-бойдузунуң байдалын өөренип көрүп турган, оларның хемчээлин тодарадыр херек. Улуг-Хем ужунга гидроэлектростанциялар тударынга база удур мен. Саян-Шушенск ГЭС-ниң суг хөөлбээ биске сагындырыг болган.

Тываже демир-орукту киирбес дээнин деткип турар мен. Бир эвес демир-орукту тудуп алыр болзувусса, Тывага улуг бүдүрүлгелер тударының айтырыы тургустунуп кээр. Чижээлээргe, хөмүр-даш тывыжы-биле харылзаштырар. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы черин ажыл-агыйга катап эгидериниң хемчеглерин албайн турар. А бир эвес хөмүр-даш казып алырының хемчээли улгадыр болза, Тываның агаар-бойдузунуң байдалына кандыг салдарлыг боору билдингир-дир.

Мээң программамның кол угланыышкыны оон-биле харылзашкан айтырыглар бола-дыр.

— Аныяктарның ажыл чок чоруунга хамаарылганар кандыгыл?

— Төптүң дузазын ажыглап, чаа будүрүлгелерни тудуп, ажылдаар черлерни тургузары — бо айтырыгны шиитпирлээриниң кол аргазы. Ол будүрүлгелерге үндезини национаддыг аныяк кижилерни киирер, оларның өзүлдезин деткиир херек. Тудугжулар чедишпейн турар Кызылдың тудуг организацияларына чурттаар шөл-биле аныяктарны хандырып турган, көдээде оолдар, уруглары тудугга хаара тудары — чоокку үеде кылып болур ажыл ол. Ниити чуртталга бажыңнарын, аныяк өг-бүлелер чурттаар чуртталга бажыңнарын тударынга бодумнуң идепкейим-биле ыдыгны берип турар мен, моон соңгаар-даа бээр мен.

— Арай эпчок айтырыг. Бир эвес силерни РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуп албайн барза, силерге хомуданчыг апаар ышкаш бе?

— Бо айтырыгга шын харыыны берейн. Ол харыы мээң шынын чугаалаар чаңчылымдан үнген деп, соңгукчулар билзиннер. Ийе, мөзээ хомуданчыг болбайн канчаар. Үүгле дээрге республиканың ажыл, амыдыралынга бодумнуң кужениишкинимни ам-даа дээштиг ылдыр киирер арганы мөзээ бербейн барганы ол болур. Улус депутадының мандады мөзээ дузалаар турган ийик. Оон ыңай Тываның төп-биле ажыл-агыйжы харылзаалаарының бир дамыры үзүлгени ол болур. Ажылдап келген чылдарым иштинде республиканга ажыктыг боон болур харылзааларны тып алган мен. Бир эвес мээң орнумга чаа кижи кээр болза, ол кижи ажыл-агыйның байдалыбиле удур таныжар, харылзаалар тургузар апаар. Ол база республиканың ажыл-агыйынга доктар боору чугаажок. Ынчангаш чидириг база боор-дур ийин але.

ТҮҢНЕЛДЕР ҮНЕЛЕЛДЕН ХАМААРЫШКАН

Партияның XXVIII хоорай конференциязындан

Кызыл хоорайның отчёт-соңгулдалыг XXVIII партия конференциязы апрель 18-че көжүртүнген болгай. Оон чылдагааны — соңгулдалыг кезээниң элээн чидиг мөөрейлиг байдалга болуп эртеникинде, Партияның хоорай организациязының соңгулдалыг удуртур органнарының кандыг шынарлыындан ажылдың аяны, найысыалдың политиктиг байдалы улуу-биле хамааржыры билдингир. Ынчангаш конференцияның делегаттары маная бедик харыысалгалыг болуп, соңгулданы бодамчалыг чорударынче улуг кичээнгейни салган.

Хооркомнуң секретарларын соңгуткан 69 хоорком кежигүннериниң иштинден идип үндүрер деп шиитпирни конференция хүлээп алгаш, секретарларның албан-хүлээлгезинче 7 кордакчының аттарын хоорком кежигүннериниң составынче киргген. Олар бо: Е. Я. Баринов, Ю. С. Путинцев, Б. П. Свинцов, М. А. Кыргыс, В. В. Оскал-оол, В. Г. Глухов, А. Д. Монгуш. Хоорком кежигүннериниң составынче партия эге организацияларының депшиткени 119 кижинин кырынга бо 7 кордакчыны база Кызыл хооркуускомунган Д. Л. Тимей, С. Н. Сапова, Н. Л. Верхотурова оларны данзыга немей киргген. Ынчангаш иштизи-биле 129 кижиден 69 хоорком кежигүнүн соңгуур ужуглуг. Оон түннелинде устунде кижилерден чүгле В. В. Оскал-оол хооркомнуң составынче эрте берген.

Бо бүгү соңгулданы чорудуп, чугаалажып, дугуржуп чадап турда, үе манаар эвес — конференцияның ийги хүнү караш дээн. Ынчангаш апрель 18-че конференцияның ажылын чылдырган чылдагааны ол. Секретарлар кылдыр соңгудар дээн кандидаттарның чангызындан өскези шупту эртпейн барган. Ам канчаарыл? Бо айтырыгны шиитпирлеп дугуржуп алыры-биле, тургустунган байдалды сайгарып көөру-биле апрель 16-17-де хоорком кежигүннерин чыыдырып хуралдагылаан-даа. Чугаалажы-чугаалажы, келгеш, секретарларның албан-хүлээлгезинге чаа кордакчыларны тывары чугула апарганын демиглээнер. Адатынган кандидатураларның чамдыызы бот-ойталаашкынны ап, оон чылдагаанын айтыылыр-лап турганнар.

Ынчалза-даа хооркомнуң секретарлары соңгуттурган. Кымнар дээрзин апрель 19-та үнген солунга бижээн бис.

Часпар аразында чамдык делегаттар-биле ужуражып, конференцияның канчаар эртип турарына хамаарыштыр бодалдары-биле үлежирин дилээн мен. Дайынның, күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну Н. П. Федоровтуң бодалы-биле алырга, конференция бистин үевистиң байдалынга дүүштүр эртип турар. Мурнундагы конференциялар-биле деннээрге, бо сөөлгүзү демократтыг ёзу-биле, ажык-чарның байдалынга эртип турарын эки, өөредилгиг үүл деп санаары чугула. Ынчалзажок оон четпестери база бар, чижээ, бот-боттарын дыннажып билбези, ылаңгыя кижиниң чугаазын дуй часкаары — демократияга, этикага үүлдешпес. Бот-боттарынга чаагай, таарымчалыг хамаарылга-биле элээн хөй үени камнап ап, конференцияның ажылынга шугул байдалды киирбейн барып болур-турган. «Мен бодаарымга, эрги ажылдакчылар Свинцовту, Кыргысты арттырып ап болур турган. Четпестер кымда-даа бар болгай, оларны эдип алырынга дузалажып турган, партия ажылының талазы-биле ол улустуң дуржулгазын ам-даа ажылган болур турган. А Конуспаев дээрге партия ажылынга дуржулга чок кижи-дир. Ол багай эвес ажылагыйжы удуртукчу болганда, ол ажылын ам-даа буруугаарладып, хөгжүдер болза эки. Партия хооркомунуң бирги секретарынга ону соңгуптар болза, ол дыка хөй үеде өөренир апаар» деп. Николай Павлович чугаалады.

«Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынның парткомунуң секретары Т. А. Воронцова: «Конференция мурнунда партия хооркомунга бисти чыып турганы шын. Мындыг байдалда чүвенин уг-шиин тып алыры чугула болбазының аргазы чок. Анаа кандыг-даа саналдар турган, чижээ, эрги секретарларның салым-чолун шиитпирлээрин эге организацияларга дагзыр. Ынчалзажок чаңгыс аай шиитпир хүлээп алдынган: удуртукчу составты соңгуткан хоорком кежигүннериниң хевирлеп тургузар.

Конференцияга хөй маргылдаалар турганы «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның килдис начальниги Г. А. Смирновтуң сеткилиинге кончуг таарышкан. «Маргыжыышкындан шын торуттунер» деп, ол каттаты. Эрги составтын эртпейн барган чылдагааны билдингир: ажылда турингуушкун хевээр. Хооркомга чаа агымны киирери ...ула.

— Делегаттарның ботидепкейжи шынарынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Шаанда турбаан идепкейлиг чорук маная тодазыбиле көстүп келген, Ынчалза-даа чамдык делегаттар конференцияның төнерин четтикпейн манап олурарының байдалы база бар. Партия эге организациялары оларны соңгуурда демиселче чорудуп турарын билбээн, хуралдаалап олура эрттирип каар деп бодаан.

Партияның, күш-ажылдың хоочуну, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочунарының республика төвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу амгы үеде коммунистер кадрларынга элээн негелделиг апарган деп көрүп турар. Ынчалзажок хооркомга ажылдап болгу дег чамдык кижилериниң адын балап кааптары кончуг, чижээ, Суваандии, Бакулин, Кара-оол, Рудольф олар соңгуткан-даа болза, ажыктыг ажылдап болур турган деп, ол санап турар. Д. Л. Тимей дарга мурнунда солуннарга үнген шүгүмчүлел-биле холбашкаш, чамдык улуска бак карак апарган. Шынында кижизиг, өөлдек, билиглиг тыва кадрларның бирээзи-дир. Оон чүгле четпестеринче көөр болза, ындыг четпестер кижи бүрүзүнде бар деп, ол чугаалады.

Партия хооркомунуң инструктору З. М. Лакпа конференцияга чедир эге организацияларның саналдары-биле удуртур органнарны хевирлээринге Г. А. Смирнов баштадыр тургускан комиссияның ажылында четпестер бар болганын демдегледи. Бир эвес ук комиссия хоорком кежигүннеринге каидидаттарның талазы-биле эки ажылдаан болза, 129 чедир хөй кижи даңзыже кирбес турган. Хөй болурга шилилге талазы-биле нарыыдаашкыннар бар болган, үе база хөй үнген. Партия эге организациялары хоорайда секретарлаңкы дег кижилерни билбес, ынчангаш Свинцов, Кыргыс, Оскал-оол оларның аттарын адап турганнары ол. Эге организациялар-биле чедир ажылдаваанының түннели ындыг-лыр.

К. У. Чанзын, АТБ-2-нин начальниги: «Конференцияның белеткелинде болгаш организастаанында четпестер бар. Ылаңгыя манаваан үүлдер тургустунуп келзе, канчаар хөделириниң талазы-биле прогноз чок болган. Секретарларны баштай хоорком кежигүннериниң мурнунда соңгуп алгаш, оон оларны хоорком кежигүннери кылдыр олчаан киирип алыр турган. Оон ангыда, 69 кижиден шыырак кижилерни тывары берге, даңзы ёзугаар секретарь соңгуурга аажок кызыы. Эрги секретарларның эртпейн барганы дээрге, оларның ажылынга шак ындыг үнелелдин бердингени ол болган. Ажыыбиле чугаалаарга, хоорайның эмдыралында сулараан үүлдер кончуг хөй. Чаа состав ону сегитпес болза, бо бүгү соңгулда, шилилге утка чок болур-дур. Ынчангаш ам соңгудар кижилерге кончуг белик харыысалга дүжүп чыдар».

ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывала комплекстиг кылдызының парторганизациязындан делегат К. С. Күжүгет ажылчын президиумга соңгуткан турган. Президиум канчаар ажылдап турганын оон сонуургадым. Ийе, конференция үезинде элээн нарын үүлдер тургулаай. Ындыг болуру чөп. Мурнуку ишкаш баш бурунгаар белеткеп каан сценарий ёзугаар эртпээн болгаш, конференция солундаа, берге-даа, өөредилгиг-даа болган. Бис үе камнап алырын оралдашкан болгаш манап турганывыстан дедир түннелдиг байдалга четтивис. Иштизи-биле демократчы аян илези-биле көзүдген. Делегат бүрүзү чугаалаксаан үүлүн саналдап, маргыжып, дадагалзап турганы эки. Хөлүн эрттиргилептер үүлдер турза-даа, ында көргүнүүг чүве чок: бис шуптуг демократияга өөренип турар болгай бис, а өөредилге үезинде шуптузу кылан-тас болуру берге. Саналдар мурнукузундан оранчок ылгалдыг болзадаа, тургузукчу саналдар эвээш болганын айтыр апаар.

Конференцияның ажылы апрель 18-те орай төнге-даа, делегат бүрүзү улуг идегелбиле тарап чаныш турган. Чаа соңгуткан эштернии ажылыңдан ылап-ла чаа эгелээшкиннерни, чаа идеяларны манаар апаар. Оон-биле чергелештир ол кижилерни соңгуп алган соонда, конференцияның делегаттары (оларны эге организациялар бүзүрел чоруткан болгай), ынчангаш хоорайның коммунистери шуптузу база харыысалгалыг болуру билдингир. Соңгуп алганывыста ажылдап берзин дээш кыдыындан хайгаракчылар болур ужур манаа турбазы чугула.

Партияның XXII область конференциязынга баар 152 делегатты конференция соңгаан.

Надежда ЭРГЕП.

ТЫВА АССР:

САМАГАЛДАЙ №106 СОНГУЛДА ОКРУГУНДАН УЛУС ДЕПУТАДЫНГА КАНДИДАТ

Кара-оол (Кара-Куске) Күнзекович ЧООДУ

К. К. Чооду 1936 чылдың май 5-те Тес-Хем районнуң Самагалдайга төрүттүнген. Ада-иезин «Кызыгаар» совхозка малчыннап чорааан.

К. К. Чооду Самагалдай чеди чыл школазын, Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумуң болгаш Кызылдың педагогика институдун дооскан. Ленин аттыг оон соонда «Чодураа» колхозтарның кол агрономунга ажылдаан. 1965 чылдан бээр — журналист. «Тыванын аныяктары» солуннуң килдис эргелекчизинде «Шынга» 1970 чылдан корреспондент. 1975 чылдан кедээ ажыл-агый, оон соонда культура килдистериниң эргелекчизинде ажылдап келгеч, 1977 чылдың эрткеннен 1980 чылдың майга чедиг «Улуг-Хем» солунну төрүскан болгаш редактоллаан. Ам «Сылдысчыгаш» солунда, оон хаарыысалгалыг секретары, ону төрүзарынга улуун киирилиттирген.

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү. Тываның журналистер шаңнадының лауреаты «Чооду Кара-Кускениң дорт (шүлүктериниң үш. рассказтарының биш) номнарын Тываның ном үндүрер черинде паллаан. Уругдар садтарының программазын тыва дылга эр баштай төрүскан, школа реформазының үезинде ону катан кылырынга киришкен. «Уругларга оюнчаг» ноочу редактоллаан, өөредилге болгаш очерктер номнарын белеткээринде киржип келген.

В. И. Ленин аттыг Совет уругдар фондузунуң республика салбырының баштаан черинин президиум кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң болгаш БАЛКЭ Төп Комитединиң база социалистиг чарыштың хүндүлел бижиктери-биле болгаш хөрек демдектери-биле шаңнаткан.

Өг-бүлелиг. Уруу — студент, оглу — школачы.

К. К. Чооду — журналист болгаш чогаалчы. Оон ындыг ажылы оон чон-биле, амыдырал-биле бижиг холбаалының херечилеп турар. Ол четпестер-биле, кижизиг эвес чоруктар-биле демисежип, бөдүүн кижинин эргежуулаан камгалал, социал дең эвес байдалды чок кылыр дээш туржуп, национал культурависты, ада-өгбелериниң чаагай чанчылдарын, төрээн дылывысты хөгжүлеринге киржип келген. Ол дээрге кижиже сагыш салыышкын-дыр. Бо айтырыглар оон программазының кол кезээ болган.

Уругларга «Челээш» чеден чогаал сеткүүлүн. Самагалдайга «Бурунгаар» солунну төрүзар, типография ажыдар айтырыгны көдүрер. Ол уругларын болгаш улуг улустуң амыдыралынга депшилгелиг базым болур. Дус-Хөлге дус үштүр, ону дээрбелеп, йөдтап савалаар — Тываны болгаш өске-даа черлерни дус-биле хандырар кооператив төрүзарын, оон өрүлгазын район бюжединче киирер айтырыгларны шиитпирлеерин чедип алыр. Ынчан Тываже дус сөөртпес, оон үндүр, МАР-же-даа чорудар апаар. Чербиле ышкаш, тарымал-даа, түс черинин-даа чыыргаанагын өстүрер, чыжыргана хандыны бүдүрер кооператиптер организастап, аныяктарны ынаар хаара тударын. Бийскиниң витамин заводу-биле дорт харылзааны төрүзарын чедип алыр. Чугай болгаш туйбу өттедир, өг ыяжы кылыр, алгы-кеш эттээр, сүй белек болгаш национал өтхерексел бүдүрер кооператиптер организастаар. Тулуг ыяжы белеткээр бригадалар төрүскаш, хомур-даш, өске-даа чүүк сөөртүп келген машиналарны күрүг чорутпас хемчегни база алыр. Ужарлыг-Хемге, Дус-Хөлге Шарануурга амнеиир болгаш дыштанар өг-бажыннар ажыдарын чугула деп санап турар.

Самагалдай болгаш Шуурмак суурларның аян-шинчизин эжижидериниче кичээнгей салырын программазында көрген. Суурларга чаңгыс каыт бажыннар тударын лерден чүгле В. В. Оскал-оол хооркомнуң составынче эрте берген.

Бо бүгү соңгулданы чорудуп, чугаалажып, дугуржуп чадап турда, үе манаар эвес — конференцияның ийги хүнү караш дээн. Ынчангаш апрель 18-че конференцияның ажылын чылдырган чылдагааны ол. Секретарлар кылдыр соңгудар дээн кандидаттарның чангызындан өскези шупту эртпейн барган. Ам канчаарыл? Бо айтырыгны шиитпирлеп дугуржуп алыры-биле, тургустунган байдалды сайгарып көөру-биле апрель 16-17-де хоорком кежигүннерин чыыдырып хуралдагылаан-даа. Чугаалажы-чугаалажы, келгеш, секретарларның албан-хүлээлгезинге чаа кордакчыларны тывары чугула апарганын демиглээнер. Адатынган кандидатураларның чамдыызы бот-ойталаашкынны ап, оон чылдагаанын айтыылыр-лап турганнар.

Ынчалза-даа хооркомнуң секретарлары соңгуттурган. Кымнар дээрзин апрель 19-та үнген солунга бижээн бис.

Часпар аразында чамдык делегаттар-биле ужуражып, конференцияның канчаар эртип турарына хамаарыштыр бодалдары-биле үлежирин дилээн мен. Дайынның, күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну Н. П. Федоровтуң бодалы-биле алырга, конференция бистин үевистиң байдалынга дүүштүр эртип турар. Мурнундагы конференциялар-биле деннээрге, бо сөөлгүзү демократтыг ёзу-биле, ажык-чарның байдалынга эртип турарын эки, өөредилгиг үүл деп санаары чугула. Ынчалзажок оон четпестери база бар, чижээ, бот-боттарын дыннажып билбези, ылаңгыя кижиниң чугаазын дуй часкаары — демократияга, этикага үүлдешпес. Бот-боттарынга чаагай, таарымчалыг хамаарылга-биле элээн хөй үени камнап ап, конференцияның ажылынга шугул байдалды киирбейн барып болур-турган. «Мен бодаарымга, эрги ажылдакчылар Свинцовту, Кыргысты арттырып ап болур турган. Четпестер кымда-даа бар болгай, оларны эдип алырынга дузалажып турган, партия ажылының талазы-биле ол улустуң дуржулгазын ам-даа ажылган болур турган. А Конуспаев дээрге партия ажылынга дуржулга чок кижи-дир. Ол багай эвес ажылагыйжы удуртукчу болганда, ол ажылын ам-даа буруугаарладып, хөгжүдер болза эки. Партия хооркомунуң бирги секретарынга ону соңгуптар болза, ол дыка хөй үеде өөренир апаар» деп. Николай Павлович чугаалады.

«Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынның парткомунуң секретары Т. А. Воронцова: «Конференция мурнунда партия хооркомунга бисти чыып турганы шын. Мындыг байдалда үвенин уг-шиин тып алыры чугула болбазының аргазы чок. Анаа кандыг-даа саналдар турган, чижээ, эрги секретарларның салым-чолун шиитпирлээрин эге организацияларга дагзыр. Ынчалзажок чаңгыс аай шиитпир хүлээп алдынган: удуртукчу составты соңгуткан хоорком кежигүннериниң хевирлеп тургузар.

Конференцияга хөй маргылдаалар турганы «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның килдис начальниги Г. А. Смирновтуң сеткилиинге кончуг таарышкан. «Маргыжыышкындан шын торуттунер» деп, ол каттаты. Эрги составтын эртпейн барган чылдагааны билдингир: ажылда турингуушкун хевээр. Хооркомга г

Кандидат-биле интервью

КҮЗЕЛДИҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Республикада башкыларының башкызы (мээң база башкым) Куулар Хунажыкович Оргунуң улуг уруу Анисья Кууларовна Монгушту бичиизиндеи-не таныыр кижи мен. Школачы, студент чылдары билдиртпейн эрте бергилээн, даштыкы дыл башкылап чедип келген. Башкы ажылынга чүткүлдүү, кызымаа дораан-на ылерей бээрге, ону өредилге эргелекчиледип турган, оон улаштыр түс чериң кадрларын өстүрүп, бо талазы-биле эки ажылдазын дээш Кызыл хооркүүскомнуң улус өредилге киллдизинге оралакчыладып ажылдадып каан. Ол албан черинде тыва кадолар ам иле-ле тыптып келгилээн.

А. К. Монгуш Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга Горький № 26 соңгулда округундан өске ийи удурланыкчызы-биле кады бүрүткеткен. Улус депутадының кандидады-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, оон интервью алган. Оларның беседазын мооң адаанда парладывыс.

— Чугаалап көрүңерем, Анисья Кууларовна, школаның мүриунда турар чугула айтырыглардан кайызын эң кол деп санаар силер?

— Айтыырлар хөй болбайн аан. Ынчалза-даа өредилге-кижизидилге ажылын өг-бүле-биле демнежип чорулары — оларның эң колу. Школа чааскаан шыдавас, берге. Социологтарның санап турары-биле алырга, өг-бүлеге не кижи уруу-биле үүгле чаңгыс шак кады турар болган, а адазы — барык кижилге чок. База бир чугула айтырыг — школа соонда уругларны ажылга таарыштыр тургузары. Мында байдал, ылангыя бисте, дыка берге. 17 харлыг кижи школаны доозуптарга, назы четкиже ону ажылга кымдаа алыксавас. Ам кайда-даа бот-орулга-чарылга колдаан болгай. Оон уламындан өзүп келген ажы-төл школа соонда ажылга бөлен-не туугуштунуп алыр арга чок, чамдыкта ынчангаш-даа сагылга-чурум сандарап, кем-херек үүлгедиишкиннеринчедаа хаара тырттыра бергилээри чажыт эвес. Бүдүрүлгелер уругларны алыр кылдыр чиигелделиг байдалдарны тургузары чугула, тускай дагдынычыларга быжыглап, төлевирин-даа таарыштырза. Ам бисте үүл дээрге, хоорайның бааза бүдүрүлгелерден дуза эвээжээн.

— Кызыл хоорононуң ажылында, силер бодаарыңарга, чаа үүү көстүп келгеш, Анисья Кууларовна?

— Ажылывысты бир дембиле эде көрүп турар бис. Кадыы кошкак, угааны сула уругларны биезги ышкаш тускай школаже чорударын эрээжеткеш, школаларда деннештирип өредир класс-тарны ажыткыладывыс. Маңаа, ылангыя ада-иелер соонуургалдыг болганнар, ону хандырган бис. Кадыы, угааны кошкак уругларның үнүп кээп турарының чылдагааны база карын дээреи билдингир. Өг-бүленің-даа, башкының-даа ажылының четпезинден ындыг таварылгалар туруп келир.

Оон аңгыда, әртемнерни ханыладыр өредир (чижээлээрге, орус дыл, математика дээн ышкаш) класстарны ажыттывыс. Келир чаа өредилге чылында школа соонда шилип алыр мергежилдериниң аайы-биле уругларны кол әртемнерге ханыладыр өредирин әгелээр бис. Ол ышкаш «Өг-бүленің аалчылар хүлээп алыры» дээн чергелиг орус, тыва чаңчылдарны, әзулалдарны уругларга чаңчыктырып өредир арганы чамдык школаларда ажылдап турар. Өредилге-кижизидилге ажылынга шыырак школаларга бүгү-ле үүлдерни бүзүреп турар бис. Бисте ындыг школалар № 3 (директору В. И. Виденкин), № 15 (директору Тыва АССР-ниң улус депутады А. В. Конев, оларның ажылы оскелерге үлегердиг.

— Тыва дылды уруглар садтарынга база орус класстарга өредир ажыл канчаар чоруп турарыл?

— Орус дылдыг алды школада тыва дылды өредир кылдыр хүн расписаниезинде киирдивис. Бо хүннерде ол ажылга түңнел кылдыр көрүлде-конкурсту организастап әрттирген, кым кайы хире кызымак болганы илерээн. Оон аңгыда, 14 уруглар садында 32 бөлүк бар. Чеди уруглар садында тыва бөлүк бар. Биске эң-не берге айтырыг тыва кижизидикчилериң чедишпези, тускай программаның чогу. Ону ББИ, ТДЛТЭШИ ышкаш чогуур чөлер кичээнгейге ап, биске дузалаар ужурлуг.

— Анисья Кууларовна, силер хөй-нинти ажылдарында хөй-ле киржип турар-дыр силер, ону шуптузуп санаары болдунмас. Хоорайның херээженнер чөвүлелинде бир чугула комиссияны удуртып турар-дыр силер, оон дугайын каксы-даа бол чугаалаштар силер бе?

— Ийе, херээженнер чөвүлелинде чугула даалгам бар, хоорайда ниити херээженнер ортузунда ажыл сула, ону анализтеп көрүп турар бис. Херээжен кижиниң байдалын өөренип көргеш, кайы-бир херек черинге кызырган ажыл хүну чергелиг айтырыгларны тургузуп әгелединис, ону ыяап-ла эчнзинге чедирер бис. Бо айтырыглар-биле кады школаның, өг-бүленің айтырыын шиитпирлежип турарывыс бо.

А. К. Монгуш-биле чугаавысты мооң-биле кызыгаарлааш, апрель 22-де болур катап соңгулдага чедишкинни аңаа күзевес аргам чок болду. Ажыл-херээн эки билир, аңаа ылап-ла соңуургалдыг, күзелиниң күжү-биле бурунгаар базымнарны кылын, чонунга хөйну-ле кылза деп чоруурларны деткивейн кыымы деткиир боор. Бедик профессионал мергежил, чаа үүлдерже үүгүл, дилээшкин оон ажылын тодарадып турар.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Соңгукчунуң бодалы

АРТЫНЧЕ КӨРБЕЙН, АСКЫМНАП БОЛБАС

Дөртен, бежен чылдаргы берге амыдыралды караамбиле көрүп, чурттап өткен болгаш, ол үелерде амыдыралдың нарын, берге турганыяа бүзүревес ийикпе, азы ону уттун алган, амгы үениң магалыг чаагай шапкыч хөгжүлдезиниң тевинбиле төлүн әрттир аскымнаарларга хамаарыштыр кыска тайылбырны кылыксалым.

Ада-чурттуң дайынының болгаш оон сөөлгү-даа чылдарында. Тывага чиир аъшчем чегей, кедер идик-хеп тывылбас берге турган чылдарны мээң үежилерим кажан-даа утпас боор дээзинге бүзүрээр мен. Ол чылдарда бистиң сумуңуң арбышар хураларына өрегге бүрүзүнге таалымба материалдыг пөсту 2-3 метрлеп, нормалап садыглаар турган.

Хемчик унунга кыш боорга, чылыынга кыштаар чывыт, куу-куу терек казанактарлыг каш-ла санныг аалдар турган чүве ийин. Аалдар колдуунда-ла өглерге кыштаар, чамдык өглернин ханалары хыраалай бергилээн тургулаар. Ол чылдарда соок дыка дыылыг турган. Өглерни чылыды одаар дээш Хемчик арыындан алаактарда судактар унундан өл, курраг чыраа чыыр дээш дыка-ла түрээр турган бис ийин.

Дөртен чылдарның төнчүзү, бежен чылдарның эгези, Тывага колхоз тургузуунуң баштайгы чылдарында бүдүн чыл дургузунда колхозка ажылдааш санажырга, холга алыр чүве чок, чамдыкта чиген чеми дээш өрелиг-даа боорла болгай.

Мен Кызыл хоорайны 1950 чылда, 21 харлыг турган бир-ле дугаар көргенним ол. Ынчан шериг келдиришкининге бар чытканым ол чүве. Чүк машиназы-биле Сүт-Хөлден үнгеш, Шагаан-Арыгга орай дүне кээп хонуп алгаш, дараазында Кызылга чедип келгеннивисти амдыгаа чедир бо үениң сайзыралынга дөнней бодап-ла чоруур-дур мен.

Коммунистиг партияның, совет чазактың, оон черче органнарын улуртуп чораан, уран талантылыг, кызымак кижилериниң, ол берге үелерде амыр-дыш чок ажылдан чораан ынчангы болгаш амгы-даа үениң хоочун кижилериниң сагыш човангыр куш-ажылының база кан дег быжыг сагылга-чурумунуң ачы-хавыяазындан шапкыч сайзыралды чедип алганывыска чоргаарланып, өөрүвестің аргазы чок. Ылаңгыя мээң үежилериниң бичин мурнуу чарында Сүт-Хөлге ажылдап чораан боттарының үезинде дайынның болгаш тайбың куш-ажылдың гвардейжизи Кежелиг Монгуш, Алдын-оол Ховалыг, Төгүс Хакпаанак, Сергей Ашак, Чадаалай, Мөңге-Назын Сарыглар дээш өске-даа эрес-кашпагай кызымаккайлар эзерлиг аъттары-биле кыш, чай чок арбан, сумуларның быдаргай, көшкүн амыдыралдың аалдарын кезип, ажылдаар дээш ай-айы-биле аал-оранынче, ажы-төлүнче безин ээп келир чай-шелээнин чок чораанынга дөмейлеп адаптар кижилерни амгы үениң чылыг-чымчак чычаан-тергелиг даргаларындан тывары берге-ле боор оң.

Сөөлгү чылдарда эде тургустунуушкыннуг чаа үеча-даны, ажык-чарлыг чоруктун болгаш демократияның калбарганынга сыдаглап алгаш, чаа сайзыралдың бо эргежок чугула эптиг арганарын өскээр ажыглаар, аңаа чагдының алгаш, тодаргай ажыл-херекче ханылап кирбес, каас-коя сөстер чугаалаар, партияга, чазакка, ону удуртып баштап турар кижилерге чонну, оон иштинде аныяктарны удур тургузарын өрөлдажыр кижилериниң бар апарганы сагыш-сеткилди кандап чоруп-ла каар боор чорду. Бо чорук' улус ажылагыйынга эвээш эвес когаралдарны чедирип турар. Харын-даа чамдык эштер Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгудуп алган хирезинде-ле, РСФСР-ниң улус депутадының арткан округтарынче бөза семеп, хөй үени халас чидирип турарын бодап көөрге, черле өлдептиг.

Улус депутадынга бадылаарынче бодун суртаалдап чоруп турган кижилериң аразында аныяк-даа, хоочуннарның одуруунче киргелек-даа чамдык эштер «Мурнунда ажылдап чораан, ам-даа ажылдап чоруур хоочуннарны кымныг канчаар ажылдап чораанындаа хамаанчокка, шуптузуп-на чаңыс аай «дүжүметтер» азы «бюрократтар» деп адаар кижилер база бар боор чорду» дижип, Эрзиннинің чону шоодуп, каттырып чугаалашканын база дыннадым. Ындыгларның аразындан соңгуттурганда, соңгуттурбайн баргандаа кижилер бар-ла чорду. Оларның аттарын маңаа киргеш-даа канчаар мен ону, боттары эскерип билип-ле каарлар ыыпаан.

Бо-ла бүгү чижектерден алгаш көөрге, улус депутадының кандидаттарына депшиттиргилээн чамдык эштериниз «Депутат боор алза-ла, өске чүүн-даа херээ чок» деп бодаан сеткилди-биле чон мурнуна болдунар-даа, болдунмас, бүтпес-даа хөй-ле үүлдерни аазап, хөй-ле сөстерни эдип, канчап-даа чорааннары бар болгулаар чорду.

Черле ынчаш соңгулдаларның чаа системазының организастаашкының эде көрзе кандыгыл деп саналым бар. Хөй мандаттыг системага удур эвес мен. Чонга чоок, төлептиг кижилерни шилип алырынга ол эптиг арга. Мында таарымча чок, чонга халаалыг чүве үүл дээрге соңгулданың хуусаазының хөлүн әрттир узап шөйдүнеридир. Улус депутаттарының кандидаттары соңгукчулары-биле ужуражып таныжары чөптүг, а боттарын пропагандалааш, ай-айы-биле чоруп каарын таарымча чок деп бодаар мен. Ындыг чорук ажыл-агыйта-даа, акшахөреңгиге-даа эвээш эвес когаралдарны чедирип турар. Төнмес-батпас шөйдүнчек соңгулдалардан чоннуң шугулу хайның, кылыктаныр апаар боор чүве чорбадыва.

Аваа МОНГУШ.

Партияның, куш-ажылдың хоочуну.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«ШЫННЫҢ» НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Хүндүүт номчукчу, баштай бир чагааның утказы-биле таныжыштаалыңар. «Эргим номчукчулар, мен Ярославль хоорайже ийи думманың чуруун (хоолгаладып алыры-биле) чорудункан мен. Дедир келзе-ле, ийи бичин оол чуруу келген. Чуруктун артында Айланмаа Оттук-оол деп бижип каан. Ындыг, болганда ол черинин ажылдакчылары солуй суппаны ол боор. Бир эвес кымда Орлан, Александра деп каан улгаттырган чурук барган болдур, бо адресче чорудуп бээрцерни чарладым...»

Ийе, бо таварылгада, амыдыралга өске-даа тургустунуп кээр таварылгаларда ышкаш, солун дузаны чедирип болур. Читкен документилер, эдилелдер, орнажыр чүүлдер (машина, бажын-балгат), ажылче чалалга дээш чарлалдарны солун арынга салып болур бис.

Чүгле... Чүгле солунга салдынган чарлал бүрүзү өртекүнезин төлеттинген турар ужуглуг. Оон башка чарлалды салбас. Маңаа хамаарыштыр алыр болза, өртек-үнезин төлеттинмээн чарлалдар солун редакциязынга кээп турар, ынчалзажок доктаатқан чурум ёзугаар солунга өларны чүгле архивтээр ужурга таваржып турар бис.

Ынчангаш солунга чарлал бээр күзелдиг болзунарза, дараазында чүүлү күүседирин саналдадывыс: бир эвес Кызылда алы Кызылга кээри чоок черде чурттап турар болзунарза, **Красноармейская кудумчузунуң № 100 бажында, № 8 кабинетке** 9 шактан 13 шакка чедир келгеш, чарлалды болун эккээр, өртек-үнезин төлээр, а Кызылга чедип кээри берге болза, чурттап турар черицериниң почта салбырынга баргаш, **Кызыл, Жилсоцбанк, р/с № 700832, Издательство ОК КПСС, «Шын»** деп адресче 10 (он) рубльди почта шилчидилгеи-биле чоруткаш, бээр дээн чарлалыңар-биле кады оон квитанциязын чагза хавынга суккаш, **Кызыл, Красноармейская, 100, редакция газеты «Шын»** деп адрес-биле чорудуптуңар.

Чарлалды солунга парладырының негелдези болгаш магдылалы ындыг. Мөчээн кижиге хамаарыштыр кажыдал илереткен бижиктерни чүгле албан черлерни, организацияларны дамчыштыр хүлээп алыр, өске чарлалларны кижилериниң хууда күзелин ёзугаар салып болурун түңнелинде сагындырдывыс.

КӨРҮКЧҮЛЕРГЕ БЕЛЕК

«Эрткен дайынның чаңгызы... «Тываның бойдузу-дур, Тыва-дыр»

ДЕЛГЕЛГЕ

Чүрүлга уран чүүлүнүң мастерлериниң бирээзи чораан талантылыг чүрүкчү Юрий Георгиевич Курскийниң чогаадыкчы ажылынга тураскааткан делгелге Чүрүкчүлер бажыңының делгелге залында ажыттынган. Алдан-беш чыл бурунгаар, апрельдиң он дөртте Донда Ростов хоорайга төрүттүнгеш, мандып өскен черинге өрүүдек школаны доозалак турган хой сес харлыг Юра Ала-чурттуң Улуг дайынының эгелээни-биле Кызыл Армиже эки тура-биле чоруткаш, бодунуң чажыттары интернационалчы дайынчы эш-өөрүнге катып, ыныгыг Төвээн чуртун гитлежи дайынчыларын эрестиг хосташкан.

Бичиизиден чуруурунга ынак оол дайынчы апарганда оттуг чаалаң хостуг челбинде саазын, карандашты бо-ла бегирип алыр чораан. Ол-ла дег саазынга дайынчы кайы-бир эжин азы кандыг-ла-бир чүвени чуруй шаап каар.

Делгелгеде чогаадыкчы ажылдарының бир кол кезээн дайын темазының эзлээн ынчангаш таварылга эвес, «Мөңге аарышкы», «Дайынчы оруктар» болгаш оон-даа хөй ажылдар көрүкчүлерниң кулаанга эрткен дайынның чаңгызын катап-ла диңмиредип кээр.

Тыва черниң бойдус чурумалынче, республиканың күш-эжиктиг кижилериниң төөгүзүнче оон бүрүү-биле синниккен сеткилинден төрүттүнген онзагай чогаалдарын, портреттерин кижи көрүп-ле турукчаар.

Эрткен болгаш амгы үениң темазынга графика аргазы-биле чуруттунган бир кезек ажылдардан В. И. Ленинниң Сибирь шөлүлгезинге турган амыдыралынга болгаш ажыл-херээнге тураскааткан чогаалдар, сеткилдин сарыныг аарышкызындан болгаш киленнинден боттанган «Бухенвальд конгазы», «Байырлыг, школа!», «Төрээн чер» деп ажылдар черде онзагай.

Тывага болгаш Сибирьге коллективизация база индустриализация үезиниң дугайын чугаалап турар эстампылар (таңмалай баскан хоолгалар) көрүкчүлериң таалалын оттурар.

Акварель — чүрүкчүнүң ынак аргазы. Тываларның бурунгу черниң төөгүзүн, тыва черниң бойдузун ол арга-биле дыка хөй ажылдарда көргүскен. «Дүндүгүр эртен», «Чаңнык болур», «Енисей» деп ажылдар кааадаа делгеттинзе: «Тываның бойдузу-дур, Тыва-дыр!» — деп, чүгле тыва көрүкчү эвес, а Азия төвүнге чораан кижи бүрүзү таныр каар.

Талантылыг чүрүкчүнүң чогаадыкчы ажылынга тураскааткан бо делгелгени Тываның Чүрүкчүлер эвилелиниң баштаар черниң организастааны — көрүкчүлерге база бир белек. Делгелгеде чүрүкчүнүң ажылдарындан аңгыда, шилдиг делгиирледе оон портрет чуруун, доңгу намдарын кысказы-биле бижээн, оон ажылдарының тайылбырларын, тураскаал бижиктерни делгээн. Оларның баарында дириг чечектерни салган. Демделгел кыдыраажында көрүкчүлер делгелге дугайында бодалдарын, сүмелерин, өөрүшкүнүң сөстерин бижип турар.

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: делгелгениң ажыдыышкынының үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Уран чүүл болгаш көрүкчү

БАРГАН-НА ЧЕРИНГЕ ЫР-ШООР

Кызылда № 2 школаның төөгү болгаш ыры башкызы, бот-тывыңгыр композитор Альберт Танов, республиканың эвилелдер аразының Улусчу чогаадылга бажыңының директору Батый Кенеш болгаш «Ленинчи орук» солунуң корреспондентизи, бот-тывыңгыр композитор, ыраажы Мерген-Херел Монгуш олар «Чадаананың чадаганы» уран чүүл каттыжыышкынының киржикчилеринге боттуг дузаны чедирип. Чадаана хоорайның Культура бажыңынга, Тева-Хаяга, районуң төп эмнелгеличе база редакцияга чон-биле ужуражылганы эрттиргеннер. Оларның баргаш-четкен чер бүрүзүнге-ле уран чүүл дугайында ажык чугаа, баян үнү болгаш оон-биле капсырлаштыр уран, чараш ыр-шоор чаңгыланып турган.

Альберт Танов — дөрт ыры номнарының автору, Батый Кенеш чүс ажыг ырларны чогаатқан, а Мерген-Херел Монгуш — база-да эвээш эвес ырларны чогаатқан ыраажы. Олар чогаадыкчы ажылдарының дугайында отчёдун берип, баяр-биле боттары үдевишаан, эргидаа, чаа-даа бижиттинген ырларын чыылганнарга бараалгадыр, уран талантызын көргүзүп чорааннар. Оларның кайызында-даа дыңпакчыларның сеткил-сагыжын хаара туда бээр ынчак ырлары бар болган. Чижээ, Альберт Танов-тун сергек омак «Халдып оо, чолаачы», Батый Кенештиң уян, чымчак «Почтачы чоруп орда» деп ырларын болгаш оон-даа өскелерни ёыылгаанар катап-катап дилеп турганнар. Мерген-Херел Монгуштуң үнүн кым-даа хоюг, чараш үннериңерни, сагышка артып каар сеткил ханып, таалап дыңнаар. Черле ынчаш литератураның болгаш уран чүүлдүн бүгү-ле чогаалдары амыдырал дугайында билигни бербишаан, кижилериниң иштики сагыш-сеткил культуразын байыдарынга улуг рольду ойнап турар.

Чадаана хоорайның чурттакчы чону хөй, чарлалдарны аңаа-маңаа хөйну аскылаан турган. Ынчалза-даа ол кежээге улус эвээш чыылганы хомуданчыг болган. А өске черлерге, ылаңгыя эмнелгеге ак халаттыг, буянныг мергежилдиг кижилери хөйү-биле чыглып, соңуургаан айтырыгларын салып, чамдык саналдарны киирип-даа турганнар.

— Силериниң кулакка дыңналып чоруур чогаалдарыңарны таалап дыңнадывыс. Ынчалза-даа ак халаттыг бистиниң дугайывыста чаңгыс-даа ыры дыңнавадывыс, азы чүгле аарааш эмчилерни сакты бээр-дир силер бе? Моон соңгаар бисти утпайн, ак халаттыг буянныг кижилер дугайында ырлардан чогаадырыңарны диледивис — деп, Хамааты Саая хомудалын илереткен.

А композиторлар ону чөптүг деп хүлээп алгаш, ол чагыгны ыяап-ла күүседирин аазаанар. Оон ыңай олар чамдык көдээ бот-тывыңгыр композиторларның чогаалдарын сайгарып, оларга боттуг дузаны чедиргеннер.

«Чадаананың чадаганы» каттыжыышкынының кежигүннери Моолдун Убса-Нур аймааның культура ажылдакчылары-биле ужуражып, арга-дуржулга солушканнар.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

Чөөн-Хемчик район.

КИНО

АПРЕЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Човалаң азы боду бодун нүгүлдээни» (2 сериялыг) 10.00, 18.50, **«Өг-бүле»** (2 сериялыг) 13.00, 16.00, **видеозалга: «Хон Гиль Дон»** 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Амаль — мангыс болгаш ызыгуур салгаччызы» 11.00, 12.30, **«Чассыгбай болүү»** 14.00, 17.40, **«Мөгелеткен кижи»** 15.10, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Далай тооллары» 14.20, **«Ынакшыл, мээң ынакшылым»** 16.00, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Ынак Раджам» (2 сериялыг, Индия) 14.30, 17.10, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Ынак Раджам» (2 сериялыг) 16.00, **«Интеркыс»** (2 сериялыг) 18.20 шактарда.

ТВ

АПРЕЛЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.45 Итали кинодраматург Тринно Гуэрра-биле ужуражыышкын. «Кинопанорама» дамчыдылгага капсырылга. 10.45 «Экии, музыка!». 11.30 Чыл үелери. Апрель. 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Ф. Шопеннин, А. Скрябинниң чогаалдарының концерти. 16.50 Фотоконкурс. «Чер — бистиң ниити бажыывыс». 16.55 Казахстанның хөгжүмнүг аас чогаалы. 17.20 «...16 харга чедир болгаш оон улут назы». 18.05 «Эрги шагның артынчылары». Хөгжүмнүг дамчыдылга. 18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. «ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары». 20.55 В. И. Ленинниң төрүттүнгениниң бээр 120 чыл болганына тураскааткан байырлыг хурал. Төнгенде — «Ye». 23.00 Коллаж. 23.05 Чугула интервью. 23.15 «Ол болган... болган...» 23.45 «Көрүүшкүн». 01.15—01.40 Медээлер.

НИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. С. С. Прокофьев. «Золушка». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. Орус чыл демдеглелдери. 11.05 Уругбиле харыдзажырынын школазы. 12.05 Ф. Лист. Фантазия-сюита. «Дантени номчааш». 12.25—14.50 «Эрткен үени эгидер». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 17.00 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. «Ак розалар» деп барымдаалыг фильм. 17.35 Бүгүдеге спорт. 17.50 Концерт. 18.25 Коллаж. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Саян эдээнде нежээ». Литературжу-хөгжүмнүг программа. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ч. Монгуштуң чогаадыкчы ажылы. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Диалог» телеклуб. Улус депутаттарынга кандидаттар-биле ужуражыышкын.

МОСКВАДАН

21.00 «Арена». Спортчу программа. 22.00—01.00 Ачы-буян чедирилгезинин неделязы. «Кызыл Крест демдээниң адаа-биле». Уран-чечен телефильм. 1-2 серия-лары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Ыры кижи-биле артар. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.00 Информастыг программа.

Страхованиениң чаа хевирин — озал-ондак таварылгаларындан чолаачыларны коллективтиг камгалаарын күүнде страхованиезиниң органнары кылып эгелээн. Страхованиениң ол чаа хевирин 1990 чылдың февраль 7-де № 19 дүрүмүнүн негелдерининге дүүштүр чорудуп турар.

Дүрүмүнүң негелдерин ёзугаар транспорт организациязы чиик, чүк машиналарының болгаш автобустарның чолаачыларын озал-ондактыг таварылгалардан страхование кылырын күш-ажылчы коллективтиң шиитпирин ёзугаар бодунуң акша-хереңгилериниң күсели-биле кылып болур. Чолаачылар кажан боттарының албан-хүлээлгелерин күүседип чораан үеде озал-ондактыг таварылгалардан камгалаар страхование кылдыр.

Страхование кылдырткан чолаачы бүрүзүнге оон хемчээлин 1000 рубльге доктаадыр. Транспорт организациязының күүзүнүн ёзугаар страхование хемчээлин улгаттыр база доктаадыр болур. Бүгү чолаачыларга хамаарыштыр ниити страхованиениң түңүнден 0,5 хуу хемчээлдиг дадывырны шилчидер. Страхование керээзин 1 чыл хуусаалыг кылдыр чарар.

Страхованиениң чаа хевиринге хамаарыштыр улам тодаргай тайылбырны күүстрахование органнарының дараазында телефоннарын дамчыштыр ап болур: **2-28-36, 2-27-90.**

Тываның «Орбита-Сервис» техниктиг төвү заводтан магдылалының хуусаазы төнген телевизор әелеринге техниктиг фирма хандырылгазының талонун садып алырын сүмелеп турар. Бир талонуң 1 чыл хуусаада өртөө 62 рубль, ийи чылда — 100 рубль.

«Орбита-Сервис» техниктиг төп алган төлевирнин күсели-биле техниктиг бүгү хандырылганы, септелгени күүседир, артык кезектерни, телевизорнуң кинесковун база киириштирер. Талонну садып алыр диже, дараазында телефонче долгаар: 3-29-60, техниктиг төптүң адрези: Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, бажың № 44. Телевизорну көрүп, хынаары халас.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күүнде комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 404.

Индекс 54241

ТС—00100